

رۆل و کاریگه ری خیزان له سه ر پرۆسه ی وهرگر تنی زمان لای مندا ل

م.ی. مریوان اسعد صمد

به شی زمانی کوردی، فاکه لتی پهرورده، زانکۆی کۆیه، کۆیه، ههریمی کوردستان، عیراق

mariwan.asad@koyauniversity.org

پوخته

زانباریه کانی توژی نه وه

به روار ی توژی نه وه:

وه گر تن: ۲۰۲۴/۸/۴

په سه ندر دن: ۲۰۲۴/۹/۴

بلا و کور دنه وه: زستان ۲۰۲۵

وو شه سه ره کییه کان

Language acquisition,
Family, Role, Gender,
Technology,

Doi:

10.25212/lfu.qzj.10.4.1

زمان خۆی له خۆیدا دیاردیه کی ئالۆزه، پرۆسه و چۆنییه تی وهرگر تیشی به هه مانشیوه، لیکۆله ران هه میشه له هه ولی ئه وه دان که بتوان شیواز و چۆنییه تی وهرگر تنی زمان دهر بخهن و ئه وه کارانه بخه نه پوو، که کاریگه رییان له سه ر چۆنییه تی به رپوه چونی پرۆسه که هه یه، له مروه وه چه ن دین تیۆری و رې باز دانراون، هه ره به کیکیان لایه نی راستییان تیدایه و له هه مانکاتدا له که موکووپ و ره خه نش به ده رنین. ئاشکرایه خیزان یه که مین قوتابخانه یه که مروف به شیکی زۆری ره فتار و ئاکاره کانی لئوه فیرده بێت، له نیوانیشیاندا زمان، به ویییه ی زمان ره فتاریکی مروقه، خیزانیش ئه وه ژینگه یه یه که مندا ل تیایدا ره فتار و زمان وهرده گریت، بۆیه ئاسایی هه ر لایه نیکی خیزان به جوړیک کاریگه ری له سه ر ده روون و زمانی مندا ل به جیده هیلیت، که هه ندیکجار کاریگه ریه که به شیوه ی پۆزه تیقه و یارمه تیدهر ده بێت له گه شه ی زمانی مندا ل و هه ندیکجار به شیوه ی نیگه تیف و خراپ ده بێت.

ئهم توژی نه وه یه هه ولیداره رۆل و کاریگه ری خیزان له سه ر پرۆسه ی وهرگر تنی زمان لای مندا ل بخاته پوو به هه ردوو لایه نه پۆزه تیف و نیگه تیقه که ی.

پيشەكى

ئەم توڭزىنەوھىيە لەژىر ناوئىشانى (پۆل و كاريگەرى خىزان لەسەر پىرۆسەى وەرگرتنى زمان لای منداڵ) توڭزىنەوھىيەكى كارەكىيە، كە تىيدا لايەنى زمانەوانى كۆمەلايەتى و زمانەوانىي دەرونىش لەخۆدەگرىت، چونكە زمان دياردەيەكى كۆمەلايەتییە، مرۆف لە كۆمەل وەرىدەگرىت و ھەر لەویش بەكارىدەھىنئىت، ھەروەھا لايەنى دەرونىش كاريگەرى راستەوخۆى لەسەر زمان ھەيە، زۆرىك لە كارتىكەرە دەرونىيەكان لە زماندا رەنگدەداتەو، ئەمانە ھەمو پىكەوہ كار لە پىرۆسەى وەرگرتنى زمان لای منداڵ دەكن.

توڭزىنەوھىيەكى پىكەتووە لە دوو بەش لەگەل پيشەكى و ئەنجام، لە كۆتايىشدا پوختەى توڭزىنەوھىيە بە ھەردوو زمانى عەرەبى و ئىنگلىزى خراوەتەرپوو.

بەشى يەكەم تايبەت كراوہ بە زمانەوانىي كارەكى و دەستنىشانكردنى لقەكانى ئەم زانستە، تىيدا باس لە كۆزمانەوانى و دەروزمانى و وەرگرتنى زمانى يەكەم كراوہ، لە كۆتايىشدا چەمكى خىزان لەرووى كۆمەلناسىيەو خراوەتەرپوو، لە بەشى دووہمدا بەشپوھىيەكى پىراكتىكى و پوخت پۆل و كاريگەرى خىزان لەسەر پىرۆسەى وەرگرتنى زمان لای منداڵ دەستنىشانكراوہ. لە كۆتايىشدا ئەنجامى توڭزىنەوھىيەكە لەچەند خاڵىكدا خراوەتەرپوو.

١- بەشى يەكەم

١-١. زمانەوانىي كارەكى Applied Linguistics

يەكەكە لە لقەكانى زمانەوانى، كە برىتییە لە جىبەجىكردن (تطبیق)ى ياسا تىۆرىيەكانى زمان بۆ چارەسەرکردنى ئەو كيشەو ئارىشانەى توشى زمان دەبن، بەتايبەت ئەو كيشانەى پەيوەندىيان بە لايەنى وەرگرتنى زمانەوہ ھەيە. زمانەوانىي كارەكى برىتییە لە بەكارھىنانى ياسا و دەستورە تىۆرىيە زمانىيەكان بەشپوھىيەكى پىراكتىكى، بە مەبەستى چارەسەرکردنى كيشەكانى زمان (Betti, 2021: 1) ئەم لقە كار دەكات لەسەر جىبەجىكردنى ياسا تىۆرىيەكانى زمان و ھەولى چارەسەرکردنى كيشەكانى زمان دەكات. زمانەوانىي كارەكى كاردەكات بۆ دۆزىنەوہ و

چارهسههرکردنى کیشهکانى زمان لهناو کۆمهلدا. (زکریا، ۱۹۹۳: ۹) واته لهپى لیکۆلینهوه ههولى چارهسههرکردنى کیشهکان دهدات. ههروهها له بابتهکانى ترى وهکو نهخوشیههکانى گوتن و وههرگرتنى زمان و فیروبونى زمانى دووهم...هتد دهکۆلینهوه، ئەم لقه بایهخیکى زۆرى له زانستى زماندا پیدهدریت، بهجۆرێک به دووهم لقی گرینگ و گهورهی زمانهوانى دادهنریت، که ئەو لیکۆلینهوه زمانى و تیۆریانه جیههچیدهکات، که له بابتهی زمانهوانى گشتیدا ئەنجام دهدرین و بهشیوهیهکی پراکتیکی جیههچیان دهکات.

سهبارت به میژوى سهرههلهدانى، ئەم زانسته له سالى (۱۹۴۶) ز سهريههلهدا، لهو کاتهی که گرینگی درا به فیروبونى زمانى دووهم و زمانهکانى بیگانه سهريههلهدا. (بلعید، ۲۰۰۰: ۱۱) واته دواى کۆتایهاتنى جهنگى جیهانى دووهم گرینگی ئەم لقهی زانستى زمان دهركهوت له فیروبونى زمانهکان و بهتایبهت زمانى دووهم، بۆئهوئى توانای لیکنیگهیهشتن بیه ئاراهه. له سهرهتادا له چوارچیهیهکی تهسك له ویلایهته یهکگرتوهکانى ئەمریکادا دهركهوت، یهکێک لهوانه ی رۆلى گرینگی ههبوو له بهرهوپیشبردنى ئەم زانسته زانا (لیونارد بلومفیلد) بوو، که ههستا به گرینگیدان بهم لقهی زمانهوانى بۆ بهرنامهیهکی تایبهتى سهربازى لهکاتى جهنگى جیهانى دووهمدا، که ئهوپیش بریتى بوو لهگرینگیدان به توانای سهربازهکان بۆ تیگهیهشتن له زمانهکانى تر، دواتر به ولاتهکانى ترى وهکو بهریتانیا و یابان و ئوسترالیا و دواتر له ولاته عهرهبیهکاندا بڵاوبوهوه وهکو لقیکی گرینگ له زمانهوانى سویدیان لیوههرگرت. دواتر زانای بهناوبانگ (چارلز فرايز) ههستا به جیههچیکردنى ئەم لقه له پهیمانگای فیروبونى زمانى ئینگلیزى (Eli) له زانکۆى (میشیگان)، دواتر لهسالى (۱۹۴۸) ز بهشى لیکۆلینهوه له زانکۆى میشیگان یهکهک گۆقاریان بهناوى زمانهوانیى کارهکی Applied (Linguistics) بڵاوکردهوه، پاشان له شهستهکانى سهدهی بیستهم ئەم زانسته به ناسنامهیهکی جیگیر دهركهوت. سهبارت به زاراههکەش لهبهرئهوئى بهشیکی زۆرى لیکۆلینهوهکان تایبهتن بهفیروبونى زمانى دووهم، بۆیه چهند لیکۆلهریک داواى ئهوهیان کرد که زاراههک بگۆردریت و زاراهى تر بهکاربهینریت، تاوهکو زیاتر گوزارشت لهفیروبونى زمانى بیگانه بکات، لهوانه پیشیارهکهی زانا (ویلکنز) که پیشنیاری ئهوهی کرد (لیکۆلینهوهی زانستى بۆ فیروبونى زمانى بیگانه) بهکاربهینریت، ههروهها زانا (ماکای) داواى ئهوهی کرد که زاراهى (زانستى فیروبونى زمان)

به کار به پندریت، له ولاتی ئەلمانیا زاراوه یه کی تر سه ریه ه لدا ئەویش بریتی بوو له (فیربونی زمان و لیکۆلینه وه ی فیربون)، به لام هه موو ئەم پیشیارانه ه یچ یه کیکیان نه یانتوانی شوینی ئەم زاراوه یه واته زمانه وانیی کاره کی (Applied Linguistics) بگره وه. (الراجحی، ۱۹۹۵: ۱۰) و تاوه کو ئیستاش هه ر هه مان زاراوه به کارده ه پندریت.

کاری ئەم لقه تاراده یه ک فراوانه و چهند بواریک ده گریته وه. هه ندیک زانا وای ده بینن که زمانه وانیی کاره کی زانستیکی ته و او سه ربه خو یه و له زانسته کانی تر جیا ده کریته وه و ه یچ په یوه ندیییه کی به زانسته کانی تره وه نییه، به لام هه ندیک تر وای بۆ ده چن، که ئەم زانسته په یوه ندیییه کی پته و ی له گه ل زمانه وان ی تیۆری هه یه و لپی جیا نا بایته وه، هه ندیک تریش وای ده بینن، که ئەم زانسته په یوه ندی له گه ل زانسته کانی ترده هه یه و به بی ئەوان ناتوانن کار به کن). (خۆشناو، ۲۰۱۶: ۱۴) ئەم لقه په یوه ندیییه کی پته و ی له گه ل لقه کانی تری زانسته کاند هه یه و پیکه وه ته و او که ری یه کترن و به یه کگرتیان لقی نو ئی پیکده ه بینن، بۆ نمونه له یه کگرتنی زمان و ده روناسی لقیکی نو ئی په یاده بییت به ناوی (زمانه وانیی دهرونی/ ده روزمانی) و له یه کگرتنی زانستی کۆمه لئاسی و زانستی زمان لقیکی نو ئی په یاده بییت که به (زمانه وانیی کۆمه لایه تی) ده نا س ریت. زمانه وانه کان پای جیا وازیان هه یه سه باره ت به دیاری کردنی سنوری کار کردنه که ی. (د. نه ریمان خۆشناو) له کتیبه که یدا به ناوی (زمانه وانیی کاره کی) پپی وایه ئەم لقانه ده گریته وه: فیربون و فیرکردنی زمانی یه که م، فیربونی زمانی دووهم و زمانی بیگانه، فره زمانی، پلانی زمانی، زمانه وانیی کۆمه لایه تی، زمانه وانیی دهرونی، چاره سه رکردنی نه خو شیییه کانی گوتن، وه رگێپان، فره هه نگناسی، زمانه وان ی به راوردی، زمانه وان ی به رانه بری، زمانه وان ی کۆمپیوتهری، سیسته مه کانی نو سین، ده یه ها بواری تر. (خۆشناو، ۲۰۱۶: ۱۵-۱۶) هه رچه نده ئیستا به شیک له و لقانه بونه ته زانستیکی سه ربه خو و به شی وازیکی سه ربه خو کار ده کن له وانه: زمانه وانیی کۆمه لایه تی، زمانه وان یی دهرونی.

پۆلینیکی تری لقه کانی زمانه وان یی کاره کی هه یه، که ده کر ئی بل یین تاراده یه ک فراوانتره، به پیی ئەو پۆلینه زمانه وان یی کاره کی ئەم لقانه ده گریته وه: فیربونی زمان، کیشه کانی نو سین و نه هیشتنی نه خو پنده واری، په یوه ندی زمانی (وه رگرتنی زمان، شیکردنه وه ی قسه)، په یوه ندیییه نازمانیییه کان، په یوه ندی و هۆکاره کانی راگه یاندن (نو سین و وتاری پۆژنامه وانی)، زمانه وان ی دادوهری، زمان و

كۆمهل، په يوه ندى كۆمه لايه تي (راگه ياندى نوسراو، كه ناله كانى راديؤ)، وهرگيران و وهرگيراني راسته وخو، زاراوه ي ليكۆلينه وه تاييه ت به زانستيك (وهكو ئاماده كردنى فهرهنگى تاييه ت به زانستيك)، چاره سهرى كيشه كانى زمان، فهرهنگسازى. (خاين، ۲۰۱۶-۲۰۱۷: ۱۰) ههرچه نده ديارى كردنى سنورو بواري كار كردنى ئەم لقه تاراده يه ك ئاسان نييه، بۆيه تا ئيستا به شيويه يه كي ته واو ديارى نه كراوه، به لام ده كرئ بليين هه مو ئه وانى پوليبيان كردوه كۆمه ليك بابته ي هاوبه ش له خۆده گرئ له وانى (فيريون و وهرگرتنى زمان و چاره سهر كردنى كيشه كانى ئاخواتن و كارى فهرهنگسازى و وهرگيران...هتد).

۲-۱. زمانه وانىي دهرونى Psycholinguistics

زمانه وانىي دهرونى (Psycholinguistics) لقيكه له لقه كانى زمانه وانىي كاره كي و له په يوه ندى نيوان زمان و دهرون ده كۆلئيه وه، زانستى زمانه وانىي دهرونى به يه كيك له گرینگترين لقه كانى ليكۆلينه وه ي زانستى زمانه وانىي كاره كي داده نرئ، ئه ويش گرینگيدان به وهرگرتنى زمان و تيگه يشتن ليى و به كارهيئانه تي. له پرووى زاراوه وه زمانه وانىي دهرونى زاراوه يه كي بيانىه و له دوو وشه پيكدئ، يه كه ميان گريكييه (psyche) به ماناي (عه قل) يان (ميشك) ه، وشه كه ي تريش لاتينييه (Lingua) به ماناي (زمان) دئ و به وه پيئاسه ده كرئ كه توؤژينه وه ي زمان و بيره. (ناوخوش و خوشناو، ۲۰۱۰: ۲۶). ئەم لقه چه ندين پيئاسه و بۆچونى جياوازي له باره وه گوتراوه. زمانه وانىي دهرونى به يه كيك له پسپورييه نوؤيه كانى زمان و لقه كانى زمانه وانىي كاره كي داده نرئ، ليكۆلينه وه له وهرگرتن و به كارهيئان و تيگه يشتنى زمان ده كات. (موشير دزه يى، ۲۰۱۴: ۱۵) ههروه ها زمانه وانىي دهرونى بريتييه له ليكۆلينه وه له په يوه ندى نيوان هه لسوكه وتى زمانى و لايه نى دهرونى مرؤف. ئەم لقه گرينگى به تواناكانى وهرگرتن و فيربونى زمان و ههروه ها لئها تووي مرؤف له بواري دهربرينى پيكتاه ي زمانى دروست ده دات، به پشت به ستن به ريزمانى زمانه كه و ههروه ها به كارهيئانى ئه و فهرهنگى وشه ييه ي، كه له ميشكى مرؤفا هه يه له كاتى ئاخواتندا. به شيويه يه كي گشتى زانستى زمانه وانىي دهرونى هه مو ئه و چالاكييه عه قليانه ده گرئيه وه، كه

پەيوەندیان بە وەرگرتن و تیگەیشتن له زمان ههیه. واته دهكرێ بڵیین، ئەم زانسته لێكۆڵینهوه دهكات له پەيوەندی نیوان زمان و لایەنى دەروونى مرۆڤ.

سەبارەت بە سنور و بوارهكانى كارکردنى، لەبەرئەوهى له پەيوەندی نیوان زمان و دەرونى مرۆڤ دهكۆڵیتەوه، بۆیه لەپرووى كارکردنهوه سنورێكى فراوانى ههیه و چەندین بوار دهگریتەوه، خۆى لەخۆیدا ئەم لقە بە بەشیكى گرینگی لێكۆڵینهوه زمانیهكان دادەنرێت، دیاریکردنى سنور و بوارهكانى ئەم زانسته كارێكى وا ئاسان نییه، هەر لەبەر ئەوهشە چەندین پۆلىنى جیاوازی بۆكاراوه و هەریهكێك له پۆلینهكان چەند بوارێك دیاری دهكەن. هەرچەنده له ئیستادا بەشێك له لقەكانى ئەم زانسته وەكو زانستێكى سەرەخۆ مامەلەیان لهگەڵدا دهكرێت، دهكرێ بڵیین بابەتگەلێكى گرینگ و هەنوکهیین له لێكۆڵینهوهى زمانیدا، بۆ نمونه پەيوەندی نیوان زمان و بیر، كه لقێكى گرینگە له زانستى زمانهوانیى دەرونى كه ئەرکی لێكۆڵینهوهیه له هەمو ئەو لایەنانەى پەيوەندیان بە بیرى مرۆڤ و کاریگەرى لەسەر زمان و بە پێچهوانەشەوه ههیه، لهگەڵ ئەوهشدا زمانهوانەكان چەند بوارێکیان دیاریکردووه، كه دهكرێ بڵیین ئەمانە ئەو بوارانەن، كه زانستى زمانهوانیى دەرونى دهیگریتەخۆ، هەرچەند پۆلینهكان هەمەجۆر و جیاوازن بوارى جۆراوجۆر لهخۆدهگریت، بەلام بەگشتى بوارهكانى بریتین له:

۱. سروشت و بنیاتى زمان.
۲. پەيوەندی نیوان دەرون و زمانى مرۆڤ بەشیوهیهكى گشتى.
۳. پەيوەندی نیوان زمان و بیر.
۴. بەرههههێنانى زمان.
۵. تیگەیشتنى زمان.
۶. وەرگرتنى زمانى یهكەم (زمانى دایك).
۷. فێربونى زمانى دووهم (زمانى بیگانه).
۸. نەریته ئاخوتنیهكان.
۹. جیاوازی تاکایهتى لهبەکارهێنانى زماندا.
۱۰. سایکۆلۆژیای خۆپێندنهوه.

۱۱. ليكولينه وه له واتا.

۱۲. زمان و كه سايه تى.

۱۳. خهوش و نه خو شيه كانى گوتن و چۆنيه تى چاره سه ركردنيان.

۱۴. چۆنيه تى عه مباركردنى وشه (قۆكابلهرى) له يادگه. (عارف، ۲۰۱۱: ۳۲-۳۳)

۱۵. به كارهيئان و كاراكردنى زمان و دهربرپنى وشه.

۱۶. كردارى په يوه نديكردن له لايهنى فسيؤلۆژى و فيزيابى و ههروه ها ئه و هۆكارانه ي كاريگه ريان

له سه ره هيه، چ هۆكارى ناوه كى بيت ياخود هۆكارى دهره كى.

۱۷. به كارهيئانى دوو زمان ياخود فره زمانى.

۱۸. ليكولينه وه له كاردانه وه دهرونييه كان، كه له ئه نجامى خو يندنه وه ديته ئاراوه، ئه م زانسته

هه نديك كات به (خو يندنه وه ي دهرونى) ياخود (دهرونناسى خو يندنه وه) ناوده برييت، جا چ زمانى

دايك بيت ياخود زمانى بيگان (زمانه كانى تر).

۱۹. وه رگرتن و به كارهيئانى زمانى ئيشاره ت لاي كه سانى كه رولا.

۲۰. ژيرى ده ستركرد. (العصيلى، ۲۰۰۶: ۳۵-۳۷)

واته ده كرى بليين، دياريكردنى سنورو بوارى كاركردنى تاراده يه كه ئاسان نيبه و بوارى جوراوجور

ده گرپته وه، به لام به شيويه كى گشتى له زورپك له پۆلينه كان چهنه بابته يكي هاوبه ش له نيوانياندا

هه يه له وانه: فيربون و وه رگرتنى زمان (زمانى يه كه م، زمانى دووهم)، زمان و بير، كيشه كانى گوتن و

رپگانى چاره سه ركردنيان...هتد، له گه ل ئه وه شدا هه نديك خالى جياوازيش له پۆلينه كاندا

ده بينرييت.

۳-۱. زمان و كۆمه لئاسى - زمانه وانى كۆمه لايه تى Sociolinguistics

به و پييه ي زانستى كۆمه لئاسى له كۆمه ل و ديارده و پيكاها تى ناو كومه ل ده كۆليته وه، زمانيش

ديارديه كى كۆمه لايه تيه و له چوارچيوى كۆمه ل له لايهن تاكه كانى كۆمه لگاوه به كارده هيئريت،

په يوه ندييه كى توندوتول له نيوان ئه م دوو زانسته دا هه يه و به يه كگرتنيان زانستپك به ناوى

زمانه وانى كۆمه لايه تى (كۆزمانه وانى) پيكد هيين، زورجار وا پيكد هكه وي كه به يه كگرتنى دوو لقى

زانستى لقىكى زانستى سهربه‌خوى ليدده‌كه‌ويته‌وه، بۆ نمونه له يه‌كگرتنى كۆمه‌لناسى و زمانه‌وانى لقىكى زانستى نوئ سهرهيه‌لدا به‌ناوى زمانه‌وانى كۆمه‌لايه‌تى يان كۆزمانه‌وانى. (على و حه‌مه‌ئهمين، ۲۰۰۷: ۲۸) واته‌ كۆزمانه‌وانى له يه‌كگرتنى دوو زانستى تر هاتۆته‌ئاراوه‌و بووه به زانستىكى سهربه‌خۆ، كه له په‌يوهندى نيوان زمان و كۆمه‌ل ده‌كۆلايه‌ته‌وه، زمان و كۆمه‌لايش ته‌واوكه‌رى يه‌كترن و هيج يه‌كيان بئ ئه‌وى تريان نابيئ، چونكه‌ كاتيئ كۆمه‌ل هه‌بيئ پيويستى به زمان هه‌يه تاوه‌كو تاكه‌كانى په‌يوهندى دروستبكه‌ن و له يه‌كتر بگه‌ن، كاتيئيش زمان هه‌بيئ پيويستى به به‌كاره‌ينهر هه‌يه، ئه‌م به‌كاره‌ينهرانه‌ش له چوارچيوى كۆمه‌لدا به‌كاربده‌هيئن.

هدسن پيوايه: زانستى زمانه‌وانى كۆمه‌لايه‌تى ئه‌و زانسته‌يه كه له په‌يوهندى زمان به كۆمه‌له‌وه ده‌كۆلايه‌ته‌وه. (هدسون، ۱۹۹۰: ۱۲) واته زمانه‌وانى كۆمه‌لايه‌تى له زمان و ئه‌و په‌يوهندى و گۆرانكاربيانه‌ى زمان ده‌كۆلايه‌ته‌وه، كه له ناو كۆمه‌لدا به‌سهر زماندا ديئ. ليكۆله‌رانى كۆن و نوئ له‌و بڕوايه‌دان، كه زمان په‌يوهندييه‌كى به‌تىنى هه‌يه له‌گه‌ل كۆمه‌لدا، چونكه زمان ديارده‌يه‌كى كۆمه‌لايه‌تبه‌يه نه‌ك تاكه‌كه‌سى و بونى زمان به بونى كۆمه‌له‌وه به‌نده‌و هيج زمانىك به‌بئ كۆمه‌ل نابئ. (طليمات، ۱۹۹۷: ۲۱-۲۲) زمان و كۆمه‌ل دوو شتى ته‌واوكه‌رى يه‌كترن، هه‌روه‌ها زمان به‌ره‌مى تاك نيه‌يه، به‌لكو به‌ره‌مى كۆمه‌له‌ زمان و كۆمه‌ل كارىگه‌ريان له‌سهر يه‌كتره‌يه‌وه كار له يه‌كتره‌ ده‌كه‌ن. جۆرى زمان به‌گويره‌ى جۆرى كۆمه‌لگاكه‌ و پۆشنبيرى ده‌بيئ، مندا‌ل زمانى ئه‌و شوينه وه‌رده‌گرئ كه تييدا ده‌ژئ. (على، ۲۰۰۴: ۳۵) واته كۆمه‌ل كاردكه‌ته‌ سهر زمان و ههر كۆمه‌لگايه‌ك كۆمه‌ليئ دهربرپنى تايبه‌ت به‌ خويان هه‌يه، مندا‌ليش كاتيئ له‌ناو كۆمه‌لدا ده‌ژئ زمانى ئه‌و كۆمه‌له‌ فير ده‌بيئ، بۆيه ههر ديارده‌ ياخود لايه‌نيكى كۆمه‌لايه‌تى ئه‌و ناوچه‌يه‌ كارىگه‌رى له‌سهر مندا‌ل و زمانه‌كه‌ى ده‌بيئ، واته په‌يوهندييه‌كى توندوتۆل هه‌يه له‌نيوانياندا، له‌به‌رئوه‌ى تايبه‌تمه‌ندى سهره‌كى زمان مرؤيبونييه‌تى، په‌يوهندى توندوتۆلى به زانسته كۆمه‌لايه‌تبه‌يه‌كانه‌وه هه‌يه، چونكه ژيانى كۆمه‌ليانه‌و په‌يوهندييه‌ گرؤپيه‌كان فۆرمه‌له‌ى ده‌كه‌ن و له‌ناو گرؤپه كۆمه‌لايه‌تبه‌يه جياجياكاندا زمانى قسه‌كردن جياوازييه‌كى به‌رچاوى هه‌يه. (موحسنى، ۲۰۰۵: ۶۴)، زمانى كۆمه‌ليئ جياوازه له زمانى كۆمه‌ليكى تر، هه‌روه‌ها ئه‌و زمانه‌ى مرؤف به‌كاربده‌هيئى له كۆمه‌له‌وه فيرى بووه‌و كۆمه‌ل ياساكانى به‌سهردا ده‌سه‌پيئى، بۆيه زمان په‌يوهسته به كۆمه‌ليئ ياسا كه ئه‌و كۆمه‌له‌ ده‌يسه‌پيئى

بەسەر ئەو كەسەى تىبیدا دەژى، كاتىك مرۆف فیرە زمان دەبێت له كۆمەلەوێ فیردەبێت و یاسا و رێسا كۆمەلایەتیەكانیش هەر لەوێو وەردەگرێ. زمان و كۆمەل تەواوكەرى یەكترن و بەبى یەكتر بەهayan نییە، بەم پێیە زمان و كۆمەل دوو كەرەستەى گرینگی زانستى زمانەوانى كۆمەلایەتین. زانستى زمانەوانى كۆمەلایەتى له دوو بەش پێكدی، ئەوانیش: زمانەوانى كۆمەلایەتى و كۆمەلناسى زمانە، ئەم دوو لقەش له دەورى دوو تەوێردا دەسورپێنەوێ كە ئەوانیش زمان و كۆمەلە. هەر زانستىك چەند ئامانجىكى هەیه و كار بۆ هێنانەدى ئەو ئامانجانە دەكات، سەبارەت بە زمانەوانى كۆمەلایەتیش ئامانجەكەى بریتىە له دۆزینەوى پەيوەندى بینای كۆمەلایەتى و پۆنانى زمان، بۆ هێنانەدى ئەم ئامانجەش كۆزمانەوانەكان دوو رێگای سەرەكى دەگرەن بەر، یەكەمیان له رێگەى كۆزمانەوانیە و دووهمیشیان له رێگەى كۆمەلناسى زمانەوێ. (فتاح، ٢٠١٠: ١٦٢) زانستى زمانەوانى كۆمەلایەتى ئامانجى لێكۆلینەوێهە له گشت لایەنەكانى زمان و پەيوەندى بە كۆمەلەوێ و هۆكارى گۆرانى زمان و كارىگەرى زمان و كۆمەل لەسەر یەكتر پوونەكاتهوێ.

٤-١. وەرگرتن و گەشەکردنى زمان/ زمانى یەكەم (زمانى دایك)

زمان خۆى لەخۆیدا دیاردەیهكى ئالۆزە، چۆنیەتى وەرگرتنىشى بەهەمانشیوێ، تاوێكو ئیستا بەشیوێهەكى پوون یەكلا نەكرارهتەوێ، ئەمەش بووێهوى ئەوێ چەندین بۆچون و تیۆرى بێتەئاراه، كەهەریەك لەمانە له پوانگەیهكەوێ سەیرى بابەتەكە دەكەن و بە جۆرێك لێكدانەوێ بۆ دەكەن. فیربونى یەكەمین زمان پڕۆسەیهكى ئالۆزەو زمانەوانەكان تەنها بە شیوێهەكى لاوێكى لێ تیگەیشتوون، مندانانى ساوا هەندێك تایبەتمەندى خۆرپسكان هەیه، كە بۆ فیربونى زمان یارمەتییان دەدەن. (كەمرئ و ئەوانى تر، ٢٠٠٧: ٢٠) ئەو تایبەتمەندییە فسیۆلۆجى و كۆمەلایەتییهى له منداندا هەیه یارمەتیدەر دەبێت بۆئەوێ له فیربونى زماندا بەكاریهێنن. زمانەوانى ئەمرىكى (نوام چۆمىسكى) پێیوایە: هەمو مندانێك تەندروستى باش بێت، توانایەكى زگماكى بۆ فیربونى قسەکردن هەیه. ئەم فیربونەش له لەدایكبوونەوێ دەستپێدەكات و بە بەكارهێنانى ئەندامانى دركاندن توانای دەنگ دەرکردن زۆرتر دەبێت، پاشانىش توانای ئاوێتەکردنى دوو دەنگ بەیهكەوێ لەلای مندان پەیدادەبێت بۆ دروستکردنى برگەیهكى وەكو: دایە و بابە. (خۆشناو، ٢٠١٦: ٧٤) زمانى دایك یاخود

زمانى يەكەم و ھەندىك كەس بە زمانى شىرى و ھەندىكى تر بە زگماك ناۋىدەبەن، لە كورتترىن پىناسەدا برىتىيە لە: يەكەمىن زمان، كە منداڵ لە خىزانەكەيەۋە ۋەرىدەگرىت. واتە يەكەمىن زمان بە زمانى دايك ياخود زمانى شىرى ناۋدەبرىت، منداڵ لە ناو ئەو خىزان و ژىنگەيەي تىيدا دەژى ۋەرىدەگرىت. بەشەك لە زمانەوانەكان پىياناۋايە، ۋەرگرتنى ئەو زمانەي كە منداڵ قسەي پىدەكات پەيۋەندى بەلەيەنى بۆماۋە (ۋرائى) نىيە، بۆنمۇنە ئەگەر منداڵىك لە دايك و باۋكىكى عەرەب لەدايك بىت و لەشۋىنكىكى دوور لە زمانەكەي خۆيان گەۋرەبىت، ئەۋا زمانى ئەو شۋىنە ۋەردەگرىت كە لىي گەۋرە بوۋە، ئەگەر لە روسيا گەۋرە بىت فىرى روسى دەبىت ياخود سويد... ھتە. بەدەستەيىنانى زمانى يەكەم بە چەند قۇناغىك تىدەپەرىت، تاۋەكو ئەو منداڵ بەتەۋاۋى تواناي بەكارەيىنانى وشەكان و جىبەجىكردىن ياسا رىزمانىەكانى دەبىت، چەندىن ھۆكار كار لەو زمانە دەكەن. زمانى دايك گرىنگىيەكى زۆرى ھەيە لە ژيانى تاكدا، چونكە ھۆكارىكى گرىنگى پەيۋەندىكرىنە بۆ مرؤف، بۆئەۋەي پەيۋەندى بە دەۋرۋەرەكەي و خىزانەكەي بكات. بەشۋەيەكى گشتى منداڵ زۆرەي كاتەكانى لەگەل دايكى بەرىدەكات، بۆيە ئەمەش كاريگەرى لەسەر زمانەكەي و ئەو ئاخاوتن و دەربىرپانە ھەيە كە فىرى دەبىت، واتە زمانى دايك مرؤف بەزۆرى لە دايك و باۋكىيەۋە ۋەرىدەگرىت و فىرى دەبىت بەگشتى و لە دايكىەۋە بە تاييەتى، منداڵ زۆرجار ئەو وشانە دوبارە دەكاتەۋە كە لە دايكىەۋە دەبىستى واتە لە ۋەرگرتنى زماندا دايك زياتر كاريگەرى لەسەر منداڵ دەبىت، ۋەك لە باۋك و كەسانى ترى دەۋرۋەرى منداڵ، ھەر لەبەر ئەمەشە زۆركەس بە زمانى دايك ياخود زمانى شىرى ناۋىدەبەن. سەبارەت بە ۋەرگرتنى زمانى يەكەم ياخود زمانى دايك چەندىن تىۋر و گریمانە ھەيە، كە گرىنگترىنيان: تىۋرى رەۋشتكارى، تىۋرى مەعريفى، تىۋرى ئەركى، تىۋرى پىزمانى، تىۋرى پاداشت و سزا، تىۋرى غەرىزەيى... ھتە.

سەبارەت بە قۇناغەكانى ۋەرگرتنى زمانىش، ئاشكرايە، كە يەكەم دەنگ لەگەل منداڵ لەدايكەدەبىت نركەي گرپانە، جگە لەو گرپانە ھىچ ھۆيەكى ترى نىيە، كە لە پىگەيەۋە پەيۋەندى بە كەسانى ترو دەۋرۋەرەكەيەۋە بكات، مرؤف ۋەك ھەر بونەۋەرىكى تر لەسەرەتاي بونىەۋە بە قۇناغى جياۋازدا دەپوات و گەشە دەكات، ھەر قۇناغىك تاييەتمەندى خۆي ھەيە، كەلە قۇناغەكانى ترى جياۋەكاتەۋەۋە تەۋاۋەكەرى قۇناغەكەي پىشتەرەۋ بىنەماۋ سەرەتايەكە بۆ قۇناغى دواتر، بەمشۋەيە ھەمويان

بەسەرىيەكەو تەمەنى مرۆف پىكدەهينىن لەگەل هەموو ئەو هۆكارانەى (دەرەكى و ناوەكى) كە پەيوەنديان بە گەشەو هەيە، هەر ناتەواوى و كەموكوورپيەك لەقۇناغىكدا كار لەگەشەى تاك دەكات لەقۇناغەكانى دواتردا، كە بەشپۆەيەكى گشتى لە رەفتاردا رەنگدانەوەى دەبىت. (شەمس، ٢٠٠٦: ١٠). بەشپۆەيەكى گشتى منداڵ دواى چەند مانگىك لە تەمەنى ئيتەر وردەوردە ئەندامەكانى ئاخاوتنى گەشە دەكەن و لەسەر گۆكردن رادپن، ئەو دەنگانەش، كە لە دەورووبەريدا گووى لپيان دەبىت لەگەل چەندان جار دووبارە بونەوەيان و پەيوەست بونيان لەگەل ماناكانياندا لە هۆشى منداڵدا جيگيرو ئالودە دەبن و بەرەبەرە لەگەل ماناكانياندا چەسپ دەبن، بەتاييەتى دەنگى ئەو شتانەى كە پەيوەندييان بە چيژو خۆشى و بەدەمەوچوونى دايكەو هەبىت، ئەو دەنگانە لەناو زەينە سادەو تازەكراوەكەى منداڵدا جيى خويان دەكەنەو. (هەورامى، ٢٠٠٥: ٢٠) منداڵ پاش لەدايكبون لەگەل تپيەربونى كات ئەندامەكانى لەشى گەشە دەكەن و زمانيش بەهەمانشيۆە گەشە دەكات، ليرەو هەولەدات پەيوەندى لەگەل دەورووبەرەكەى دروست بكات، يەكەم رپگەش برىتييە لە گريان دواتريش هەولى قسەكردن دەكات. زمان بە بەشپكى گرینگ لە مرۆف دادەنرپت، چونكە مرۆف بەهۆيەو دەتوانپت پەيوەندى بە دەورووبەرييەو بكات.

زمانناسان و دەرونناسان بەشپۆەيەكى گشتى لەسەر چۆنپيەتى وەرگرتن و گەشەى زمانى منداڵانپان كۆليۆەتەو و چەندپن تيوريان لەو بارەيەو داناو. قۇناغەكانى گەشەكردى زمانى منداليش چەندان ليكۆليەو و تويزيەو لەبارەو ئەنجامدراو و بەسەر چەندقۇناغىكدا دابەشكراو، بەمجۆرە:

١. قۇناغى هاواركردن و گريان/ لەدايكبون.
٢. قۇناغى گرپوگال.
٣. قۇناغى گفەگف كردن.
٤. قۇناغى لاسايكرندنەوەى دەنگەكان.
٥. قۇناغى مانا و واتا پيدان (قۇناغى يەك وشەيى ياخود وشەى رستەيى، قۇناغى دوو وشەيى، قۇناغى لە دوو وشە زياتر). (نعيمە، ٢٠١١، ١٧٦-١٧٧)
٦. قۇناغى رپاليستى.

٧. قۇناغى ئەندىشهى نازاد.

٨. قۇناغى پالەوانىتى.

٩. قۇناغى مېردمندالى يان ههرزهىي.

٥-١. خيزان Family

خيزان يهكهيهكى كۆمهلايهتبييه و به بچوكترين يهكهى كۆمهلايهتى دادهنرېت، كه تيايدا مرؤف لهدايك دهبيت و پيدهگات، خيزان چهندين پيناسهى جياوازى بۆكراوه، لهوانه:

خيزان لهرووى چهكه كۆمهلايهتبييهكهيهوه: برىتبه له يهكهيهكى كۆمهلايهتى رېكخراو وابهسته به دابونهريت و ياساوه، بهو پهيوهندييه تاييهتيانهش جيادهكرېتهوه، كه لهنيوان بهشاربوان و پيكهينهرانى نهو يهكهيهدا وهك پياو و ژن و مندال دهگرېتهوه.(القصير و احمد، ٢٠٠٢: ١٢)

له پيناسهيهكى تردا خيزان: برىتبييه لهو يهكه سهرهكهيهى كه كۆمهلگهى لى پيكهاتووه، كۆمهله كهسېكه له مالىكدا دهژين و ههلگري پهيوهندييهكى توندوتؤلى كۆمهلايهتين و بهرزهوهندى و ئامانجى هاوبهش پيكهوهيان دهبهستېتهوه.(عبدالله، ٢٠٠٧: ٢٥) بهگشتى خيزان دامهزراوهيهكى كۆمهلايهتبه و له چهند كهسېك پيكدېت، كه پيكهوه له شوپنيكدا دهژين و ئەمانه پهيوهستن بهچهند ياساو دابونهريتېكى خيزانى، دواچار ئەم خيزانانه كار له كۆمهل دهكهن و كۆمهليش خوى له كۆمهليك خيزان پيكهاتووه. خيزان پيكهاتهيهكى كۆمهلايهتبييه، به كرؤك و بنچينهى كۆمهل دادهنرېت.(عبدالجليل، ٢٠٢٢: ١) پهيوهندي خيزان بنچينهيهو كۆمهلگا له ژمارهيهكى زؤرى خيزان پيكهاتووه، بويه خيزان كاريگهري راستهوخوى لهسهر كۆمهل دهبيت و رؤليكى گرېنگ دهبينى له گؤرانه كۆمهلايهتبهكاندا.

خيزان له ماناى گشتى خۇيدا چهمكيكى جيهانيه و له ههموو شوپنيكدا بونى ههيه، چونكه وهلامدهروهى كۆمهليك پيداويستبييه، كه بؤ سهرجهم مرؤفايهتى هاوبهشن. دهكرى بلين نهركهكانى خيزان لهوانهيه له كۆمهلگهيهكهوه بؤ كۆمهلگهيهكى ديكه جياوازبيت و بگورېت، بهلام دواچار كۆمهلگا له خيزانكان پيكهاتوهو تاكهكانى كۆمهلگا له خيزانوه ژيان دهستپيدهكهن. خيزان شتيكى جيهانيهوه لهههموو جيهاندا بونى ههيه، بهلام بهجؤرو شيوهى جياجيا، كه ئەمانه نهركى

سهرهكيان دروستكردن و بنياتنانى تاكه، ههئديكجار بههوى چهنه هۆكارىكهوه خيزان سهركهوتو نابى له دروستكردنى تاكيكى سودبهخش بۆ كۆمهلگه و دهووبهرى. خيزان بهگشتى له ئەندامانى (دايك، باوك، خوشك، برا) پيكديت، كه ئەمه خيزانيكى ساديه و خيزانى گهرهش ئەو خيزانهيه، له (دايك و باوك و داپيره و باپيره و مندالهكان) پيكديت، ئەم كهسانه له شوپينيكي هاوبهش پيكهوه دهزين. كهواته خيزان يهكهمين و گرینگترين دامهزراوهئى كۆمهلايهتیه كه تاك تييدا پهروهده دهبيت و سهرهتايهكه بۆ دروستبونى تاك له ههمو رويهكهوه، چ ههلسوكهوت و رهفتار بيت چ زمان و گوڤتار بيت، بۆيه خيزان دامهزراوهيهكى گرينگى ناو كۆمهلگهيه. خيزان له ديدگاي ههئديك كۆمهلناسهوه به يهكيك له دامهزراوهكانى سيستهئى كۆمهلايهتیه ناو پهيكهرى كۆمهلگه دهژميردرئى. (خليل، ۲۰۰۷: ۱۷)، كه دامهزراوهيهكى گرينگى كۆمهلايهتیهو كاريگهرى تهواوى له سهر رهفتارى تاك به شپوهيهكى گشتى ههيه و ئەم كاريگهرىيهش زۆربهئى لايهنهكانى ژيانى ئەو تاكه دهگرتهوه وهكو: خوړهوش، زمان، نهریت...هتد.

۲. بهشى دووهم

۱-۲. پۆل و كاريگهرى خيزان لهسهر وهگرتنى زمان لای منداڵ

خيزان يهكهيهكى كۆمهلايهتیه و سهرچاوهيهكى گرينگه بۆ مرؤف له وهگرتنى زۆربهئى ئەو زانيارىه گشتيانهى كه له كۆمهلدا بونيان ههيه، دهكرئى بلئين خيزان يهكهمين ناوهئدى كۆمهلايهتیه كه مرؤف تيايدا فيرى زۆربهئى ئەو زانيارىيه گشتيانه دهبيت كه له كۆمهلگهدا بونيان ههيه واته ههرهكه له زمان، ئايين، دابونهريت، پيسا كۆمهلايهتیهكان و...هتد بهشيكي زۆرى ئەمانه له خيزانهوه وهردهگيرئى. خيزان ناوهئديكى گرينگى پيكهينانى تاكهو پۆلى قوتابخانهيهكه دهگيرئى له بنياتنانى تاكدا.

سهبارت به زمانيش، ليكۆلینهوهكان دهريانخستوو، كه پرۆسهئى وهگرتنى زمان پهيوهسته به دوو شتهوه، يهكهميان توانسته، ئەوى تريان چالاكيبه. (چۆمىسكى) ئاماژه بهوه دهكات، كه وهگرتنى زمان پهيوهسته به دوو شتهوه، ئەوانيش توانست (Competence) كه شتيكى ئەبستراكته وهمو پيسا و ياساكانى زمان دهگرتهوه، كه له دايبونهوه له ميشكى منداڵا ههيه و جيگيره، واته

توانايه‌كى سروشتى و خۆرسكه له مروڤدا، نه‌وى تريان چالاكييه (Performance) كه خۆى ده‌بينىته‌وه له به‌كارخستنى نه‌و توانسته و گه‌شه‌كردن و پيگه‌يشتنى، نه‌مه‌ش له نه‌نجامى كارلي‌ككردن و تيگه‌لاوبون له‌گه‌ل ژينگه‌ى ده‌وربه‌ر ديته‌ئاراوه. (سلگه‌ا، ۲۰۱۷) به‌و پييه‌ى زمان گرينگترين ئامرازى په‌يوه‌نديكردنه له‌نيوان تاكه‌كانى كۆمه‌ل و بنه‌مانه‌يكى گرينگى پته‌وكردنى په‌يوه‌ندييه كۆمه‌لايه‌تييه‌كانه، كاريگه‌رييه‌كى به‌رچاوى له‌سه‌ر هۆش و هزرى مروڤ هه‌يه. مندا‌ل له‌ناو خيزان و نه‌و چوارچيويه‌ى تييدا ده‌ژى فيرى زمان ده‌بيت، واته‌ زمانى خيزانه‌كه‌ى وهرده‌گرپت، يان به‌ ده‌ربريپيكي تر، خيزان نه‌و ژينگه‌ زمانيه‌يه كه مندا‌ل تييدا زمان وهرده‌گرپت، بۆيه خيزان كاريگه‌رييه‌كى به‌رچاوى له‌سه‌ر زمانى مندا‌ل هه‌يه، له كاتيكا خيزان خۆشى له‌ژير كاريگه‌رى كۆمه‌لدايه‌و زۆربه‌ى نه‌و گۆرانكارپانه‌ى له كۆمه‌لدا رووده‌دن دواچار گاريگه‌رى له‌سه‌ر خيزان ده‌بيت، نه‌م كاريگه‌رييه‌ش هه‌نديكجار پۆزه‌تيف و هه‌نديكجاريش نيگه‌تيف ده‌بيت بۆ زۆربه‌ى نه‌و لايه‌نانه‌ى په‌يوه‌ندييان به‌ ژيانى تاك و خيزان هه‌يه. زمان خۆى له‌خۆيدا ره‌فتاريكي مروڤه‌ پروسه‌يه‌كى ئاماده‌كراو نيبه‌ له ته‌مه‌نيكا پيى بگه‌ين، به‌لكو گه‌شه‌يه‌كى پله‌پله‌يه‌و له هه‌ر ته‌مه‌نيكا تاييه‌تمه‌ندى خۆيان هه‌يه، نه‌نجامى ليكۆلپه‌وه‌كانيش نه‌وه‌يان ده‌رخستوه، كه به‌شيويه‌يه‌كى گشتى گه‌شه‌ى زمانى مندا‌ل به‌چه‌ند قۆناغيكا ده‌روات، كه ده‌شى له مندا‌ليكه‌وه بۆ مندا‌ليكي تر يان له ژينگه‌يه‌كه‌وه بۆ ژينگه‌يه‌كى تر تاراده‌يه‌ك جياوازيان تيگه‌وييت، نه‌مه‌ش هۆكارى تاييه‌تى خۆى هه‌يه. (قه‌ره‌چه‌تاني، ۲۰۰۲: ۴۳) زمان وه‌ك هه‌ر يه‌كيك له لايه‌نه‌كانى تر به‌ يه‌كيك له ره‌فتاره‌كانى مروڤ داده‌نرپت، كه مروڤ له خيزانه‌كه‌يه‌وه وهرپانده‌گرپت، به‌م پييه‌ خيزان كاريگه‌رى پاسته‌وخۆى له‌سه‌ر زمان ده‌بيت، به‌و مه‌رجه‌ى كيپشه له نه‌ندامه‌كانى ئاخوتنى نه‌بيت و له‌رووى فسيۆلۆجيه‌يه‌وه ته‌واو بييت. زۆرن نه‌و لايه‌نانه‌ى خيزان، كه كاريگه‌رييان له‌سه‌ر زمانى مندا‌ل هه‌يه، له‌واوه:

ره‌گه‌ز كاريگه‌رييه‌كى ديار و به‌رچاوى له زمانى مندا‌لدا هه‌يه، ليكۆلپه‌وه‌كان نه‌وه‌يان ده‌رخستوه، كه له سه‌ره‌تاكانى ته‌مه‌نى مندا‌لدا گه‌شه‌كردنى زمانى كچ باشتري وه‌ك له مندا‌لى كور. ده‌ره‌نه‌نجامى توپژينه‌وه‌كان ئاماژه بۆنه‌وه ده‌كهن، كه زمانى كچ له زمانى كور خيراتري، به‌تاييه‌ت له (۵) سالى يه‌كه‌مى ته‌مه‌نيكا. (قه‌ره‌چه‌تاني، ۲۰۱۵: ۴۹) نه‌مه‌ش زياتر بۆ لايه‌نى كۆمه‌لايه‌تى ده‌گه‌رپته‌وه به‌و

پییهی کور زۆرجار ده چیته دهره وهو به یاریکردنه وه سه رقāl ده بیټ، واته زیاتر چالاکییه کانی جو له ییه نه ک قسه کردن، له کاتیکدا چالاکییه کانی کچ زیاتر قسه کردنه، کچ زیاتر له گه ل دایکی ده بیټ و زیاتر ئاخوتن و قسه کردن له نیوانیاندا پووده دات، چ به هوی پره گزه وه بیټ، که هه مان پره گزن یاخود زۆرجار مندالی پره گزی می یارمه تی دایکی ده دات له کاروباره کاند، ههروه ها لیکۆلینه وه کان ئه وه یان دهرخستوو، که مندالی پره گزی می زیاتر له شته کان ورد ده بیټه وه و ده چیته پی شه وه و به شداری ده کات، به تاییه ت له کاروباری مال و کاره کانی دایکی، ئه مه ش هانیده دات زیاتر پرسیار بکات و ئاخوتن ئه نجامبدات، که دواجار به قازانجی زمانی منداله که ده شکیته وه. هه رچه نده به شیک تر له لیکۆله ران پییانویه، که ئه وه زیاتر به هوی پیگه یشتنی ئه ندامه کانی ئاخوتنه لای کچان به شیوه یه کی خیراتر به به راورد به مندالی پره گزی نیر. ههروه ها ده کړی بلین زۆرجار ژماره ی ئه ندامانی خیزان و ریزبه ندی مندالیش تاراده یه ک کاریگه ری ده بیټ له سه ر زمانی مندال، به جوړیک زوری و که می ئه ندامه کانی خیزان و ریزبه ندی مندال له خیزاندا زووتر گه شه ی زمانی مندال ده ستپیده کات و سامانی وشه ی له لا زیاد ده بیټ، ئه وه ش به هوی ئه وه ی مندالی یه که م له لایهن دایک و باوک و دایره و باپیره خو شه ویسته و گرینگی زۆرتی پنده دریت، به جوړیک هه رکه سه و له راستی خو یه وه قسه ی له گه لدا ده کات، ئه مه ش یارمه تیده ر ده بیټ له گه شه کردنی زمانی مندال. (کلهور، ۲۰۱۰: ۱۳۲) ئه مه ئه وه ده گه یه نیت، که منداله کانی دواتر که متر گرینگیان پنده دریت یاخود هینده ی مندالی یه که م نییه، بویه به شیک له زاراه و دهربرینه کان له منداله کانی پیش خو یان وهرده گرن و له مندالی یه که م دواکه وتووتر دهرده که ون له پرووی گه شه کردنی زمانیه وه، ههروه ها زوری و که می ژماره ی ئه ندامانی خیزانیش به هه مان شیوه کاریگه ری له سه ر زمانی مندال ده بیټ.

ئاستی پۆشنبیری خیزان یه کیک تره له و لایه نانه ی، که کاریگه ری له سه ر زمان هه یه به جوړیک ئاستی پۆشنبیری، شیوازی قسه کردن و به کاره یانی وشه کانی زمان دیاریده که ن، پۆشنبیری ئه و لایه نه گرینگیه، که مرو ف هوشیار ده کاته وه له سه رجه م کایه کانی ژياندا. ئه و خیزانانه ی، که ئاستی پۆشنبیریان به رزه بیگومان شیوازی به کاره یانی وشه کانی زمان به ئاراسته یه کی ئیجابیدا ده بن و دهربرینه کانیان پر ده بیټ له پیزو حورمه ت و وشه ی ناسک و نه رم و نیان، ئه م وشانه له ئاکامی به رزی ئاستی وشیارانه وه دروستبوه، دواتر منداله کانیشیان فیری هه مان ئه و وشانه ده بن و

به کاربانه هینن، به لام به پیچه وانه وه ئه و خیزانانه ی، که وشیری و ئاستی پۆشن بیرییان نزمه، ئه و به شیوه یه کی نیگه تیف کار له زمان ده کات و گرینگی به به کاره یینانی وشه ی ناسک و جوان و به به ها نادهن، به لکو زیاتر به جنیو و قسه ی ناشرین یه کتری بانگ ده کن، دواتر ئه م شیوه قسه کردنه کاریگه ری له سه ر پاشه پوژی هه موو ئه و خیزانه ده بیته و هه مان کولتور له ناو کۆمه لدا بلاو ده بیته وه. واته ئاستی پۆشن بیرری خیزان کار له زمانی خیزان به گشتی و مندال به تایبه تی ده کات به جوریک ئه و دهربرینه ی، که له خیزاندا به کارده هینرین دواتر له دهربرینه کانی مندالدا رهنگه داته وه و کاریگه ری له سه ر زمانی ده بیته و دوباره یان ده کاته وه، هه ندیکجار بیته وه ی واتاکه ی بزانیته دوباره یان ده کاته وه، واته ده کرئ بلین ئه و ئاسته پۆشن بیریه ی، که له خیزاندا هه یه ده بیته سه رچاوه یه ک بۆ فه ره هنگی زمان له میشکی مندالدا. هه روه ها ئاستی پۆشن بیرری به رزو بونی کتیب و پۆژنامه و گوڤار و خویندنه وه ده بنه هوی ئه وه ی، که که سه که زمانی پاراوتر بیت و له پرووی زمانیشه وه ده ولمه نه د بیت، چونکه ره خساندننی ژینگه یه کی گونجاو و خویندنه وه ده بیته هوی ئاشنابون به دهربرینی جیاواز و فراوانبونی فه ره هنگی میشکی مندال و فیرونی ده سه ته واژه و زاراوه ی زیاتر، ئه مه ش دواجار کاریگه ری له سه ر په فتار و زمانی منداله که ده بیته و زمانی پاراوتر ده بیته.

هه روه ها هه ندیکجار دیاردی فره زاری یان فره زمانی له ناو خیزاندا به دیده کریت، که ئه مه ش به هه مان شیوه کاریگه ری له سه ر زمان ده بیته و زۆرجار ده بیته هوی دروستبونی زمانیکی تیکه ل له دوو زمان یان دوو زار، به و بییه ی مندال زیاتر لاسایی زمان و دهربرینه کانی ئه وانی تر ده کاته وه، بۆیه شتیکی ئاساییه له کاتی بونی زمان یاخود زاری جیاواز، کاریگه ری راسته وخوی له سه ر زمانی مندال ده بیته به تایبه ت له سه رده مانیکی زوو له ته مه نی مندالدا، واته ئه و ژینگه کۆمه لایه تی و زمانیه که فره زار یان فره زمانه وه کو شوینی به ریه ککه وتنی شه پۆله کانه له تیوری شه پۆله ئاویه کانه، زاریک یان زمانیکی تیکه ل دروست ده بیته له زار یان زمانه به کاره اتوو هکان بۆنموونه:

دایک: کرمانجی ژوروو یان نه ته وه ی عه ره ب.

باوک: کرمانجی ناوه راست یان نه ته وه ی کورد.

مندال‌کانیان زار/ زمانیکی تیکه‌ل فی‌رده‌بن، بېگومان به یه‌کسانی نابیت و ریژه‌ی یه‌کیکیان زیاتر ده‌بیت به تاییه‌ت گهر یه‌کیکیان له دهره‌وه‌ی خیزانی‌شدا به‌کاربیت، بۆ نمونه‌ی ئه‌و خیزانه‌ی کوردانه‌ی له ناوچه‌ی عهرهب نشینه‌کان ده‌ژین وه‌کو شاری به‌غدا، خیزانه‌که له ماله‌وه‌ی زمانی کوردی به‌کارده‌هین له‌نیوان خویان، به‌لام خویندی مندا‌له‌که و هاو‌پیکانی له‌کاتی یاریکردن... هتد به زمانی عهرهبی ده‌بیت، ئه‌مه‌ش ئه‌رکیکی زیاتر ده‌خاته سهر می‌شکی مندا‌له‌که، چونکه له‌وکاته‌ی خهریکی وهرگرته‌ی زمانی یه‌که‌میه‌تی (زمانی دایک) له هه‌مانکادا زمانیکی تریش وهرده‌گریت، بۆیه ئه‌رکیکی قورس ده‌که‌ویتته سهری و ده‌کرئ بلیین هه‌ردوو زمانه‌که کاریگه‌رییان له‌سهریه‌ک ده‌بیت و زۆرجار تیکه‌لیان ده‌کات له‌کاتی ئاخاوتندا یاخود زمانیکی تیکه‌ل فی‌رده‌بیت، له‌ئه‌نجامدا مندا‌ل ناتوانیت له‌کاتی ئاسایی و سروشتی خۆیدا زمان وهرگریت وه‌ک له خیزانیکی یه‌ک زمان/ زاری به‌هۆکاری ئه‌وه‌ی له خیزانی یه‌ک زمانی ململانی و کیپرکیکی زمانی نییه، مندا‌ل له‌کاتی فی‌ربوندا پوو‌به‌پووی یه‌ک زمان ده‌بیتته‌وه و هه‌مو تواناکانی له‌پیناو وهرگرته‌ی یه‌ک زماندا ده‌خاته‌کار. (عه‌بدوله‌هاب، ۲۰۱۵: ۱۲۳) به‌لام جاری واش هه‌یه ئه‌گهر به شی‌وه‌یه‌کی زانستی مامه‌له‌ی له‌گه‌ل بارودۆخه‌که بکریت، ئه‌وا ده‌کرئ مندا‌له‌که فی‌ری هه‌ردوو زمانه‌که ببیت، ئه‌مه‌ش تاراده‌یه‌ک کاریکی ئاسان نییه. مندا‌ل ئه‌گهر له سهره‌تاکانی ته‌مه‌نیدا به دوو زمانی جیاواز مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا بکریت به‌مه‌رجیک له‌سهر بنه‌مایه‌کی وردو زانستی، ئه‌وا هیچ کیشه‌یه‌کی توش نابیت و فی‌ری هه‌ردوو زمانه‌که ده‌بیت، چونکه زۆرتین توانای وهرگرته‌ی و فی‌ربونی هه‌یه، له نمونه‌ی ئه‌و خیزانه‌ی کوردانه‌ی که له دهره‌وه‌ی ده‌ژین و مندا‌له‌کانیان له دایه‌نگه‌ی فی‌ری زمانی بېگانه‌ی ده‌کرین و له ماله‌وه‌ش به زمانی دایک قسه‌یان له‌گه‌لدا ده‌کریت، له‌و دۆخه‌دا به‌شی‌وه‌یه‌کی ئاسایی ده‌توانی هه‌ردوکیان وه‌ک پینویست فی‌ربیت، هه‌رچه‌نده مه‌رجیش نییه ئه‌مه هه‌موکات به‌مجۆره‌ی بیت، چونکه زۆرجار ئه‌م دوو زمانه‌کار له‌یه‌کتر ده‌که‌ن و ده‌ربهرینه‌کانیان تیکه‌ل به‌یه‌ک ده‌بن و به‌شی‌وه‌یه‌کی یه‌کسان فی‌ری هه‌ردوو زمانه‌که نابیت. تو‌یژینه‌وه‌کان له‌وباره‌یه‌وه گه‌یشته‌وونه به‌چه‌ند ئه‌نجامیک:

۱. وهرگرته‌ی زمان لای ئه‌و مندا‌له‌نه‌ی دوو زمان/ زار فی‌رده‌بن له‌هه‌مانکادا دره‌نگتر ده‌بیت وه‌ک له‌و ژینگه‌یه‌ی یه‌ک زمان یاخود زار به‌کارده‌هینریت.

۲. به رزبونه وهی پێژهی توشبون به کێشه کانی گوتن وه کو زمانگرتن له و مندالانه زیاتر به دیده کریت، که له هه مان کاتدا فییری دوو زمان/ زار ده بن به به راورد به مندالی ئاسایی.

۳. باشتروایه له کاتی به کارهینانی دوو زمان/ زار، ههریه کیکیان به شیوهیه کی به رده وام له شوینیکدا به کاربهینرین، نه وهك به تیکه لی. (آمال، ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۲۱) بۆ نمونه ئه گهر خویندنی به زمانی عهره بی بوو، ئه واهه موکات له مالدای زمانی کوردی به کاربهینریت، نه وهك نیوهی به کوردی و نیوهی به عهره بی، چونکه ئه و منداله ژینگه که ی لی تیکده چیت و تیکه لیان ده کات. یاخود هه ولبدریت فییربونی زمانی دووهم دوا بخریت تا وه کو ئه و کاته ی، که منداله که به ته وای زمانی یه که م وه رده گریت، پاشان فییری زمانی دووهم بکریت.

یه کیکێ تر له و لایه نانه ی، که کاریگهری له سه ر په فتارو زمانی مندالدا هه یه لایه نی کۆمه لایه تی و ئابوری خیزانه. سه ره تا لایه نی ئابوری بنه مایه کی سه ره کی و گرینگه له ژیا نی هه موو خیزانیکدا، چونکه دابینکردنی پیداو یستیه مادییه کانی ژیا ن و فییربون پشت به لایه نی ئابوری ده به ستن پاشان ئاستی ئابوری خیزان شیوه ی ژیا نی خیزان دیاری ده کهن، واته دابه شبونی خیزان بۆ چینه کۆمه لایه تییه جیا وازه کان له سه ر بنه مای لایه نی مادی دروستده بیت بۆ ههریه که له چینه کانی (ده و له مه ند، مامنا وه ند، هه ژار) هه ر خیزانیکیش له یه کیک له م سئ چینه خۆی ده بینیته وه. لێ ره دا لایه نی ئابوری له سه ر ژیا نی هه مو ئه ندامانی خیزان په نگده داته وه به تاییه تی مندال، چونکه پیداو یستی و داواکاری زۆره و ده بیت بۆ جیه جی بکریت هینده ی له توانای خیزانه که دا بیت، گه شه کردنی زمانی مندال له ژیر کاریگهری شیوه ی ژیا نی خیزاندا یه، چونکه لایه نی ئابوری هه موو جومگه کانی ژیا نی خیزان ده گریته وه، ئیدی چ به ئیجابی یاخود سلبی. ههریه که له ترس و شه رم و هه سستی خۆبه که م زانی ن و پشت به خۆنه به ستن زۆرجار له خیزانه هه ژار و ده ست کورته کاندای سه ره له ده دات، چونکه هه یچ خۆشگوزه رانییه که له ژیا نی پۆژانه ییدا نابینیت، به هیژی لایه نی ئابوری ده توانی هاریکاری مندال بیت له وه دا که له پرووی باری ده رونییه وه ئاماده ی بکات بۆ زوو فییربونی زمان و هه لسوکه وت و شاره زاییه کانی ده ور به رو پیاده کردنی ژیا نی مندالی، واته لایه نی ئابوری له چه ند لایه نیکه وه کاریگهری له سه ر خیزان ده بیت و زمانیش یه کیکه له و لایه نانه وه هندی کجار لایه نی ئابوری خیزان کار له په یوه ندی نیوان ئه ندامانی خیزان یاخود بنه ماله یه کیش ده کات و

دواچار ئەم کاریگه ریه له سهر مندالیش رهنگه داته وه. ههروهه ها ئەو خیزانانه ی لایه نی ئابوریان باشه و ده توان پیداو یستی منداله کانیا ن دابین بکه ن له یارییه کان و خواردن و باخچه ی ساویان و...هتد، ئەو منداله زیاتر چاوی ده کریته وه و فیۆی ناوی یارییه کان و شته کانی چوارده وری ده بیّت و زمانه که ی پی فراوان ده بیّت.

چه ندین به لگه ی زانستی هه ن و دهریا ن خستوهه، که په یوه ندیه کی به تین هه یه له نیوان ئاستی ئابوری و کۆمه لایه تی خیزان و وه رگرتنی زمان لای مندال. توژی نه وه کان ئەوه ده سه لمین، که ئەو مندالانه ی له خیزانه ده وله مه نده کان، یاخود ئەو خیزانانه ی ئاستی کۆمه لایه تی و ئابوریان به رزه، زمانی مندال تییدا گه شه سه ندوتر و باشته ره به به راورد به و خیزانانه ی هه ژارن یاخود ئاستی کۆمه لایه تی و ئابوریان نزمه. (الهواره، ۲۰۱۰: ۷۱) چونکه لایه نی کۆمه لایه تی و ئابوری ده بیته هۆی ئەوه ی که پیداو یستییه کانی مندال فه راهم بکریّت، ئەمه ش له پووی ده رونییه وه زیاتر متمانه ی به خۆی ده بیّت و تیکه لاوی مندالانی تر و که سانی چوارده وری ده بیّت، که دواچار به قازانجی زمان و گه شه سه ندنی زمانه که ی ده شکیته وه. ههروهه ها خراپی لایه نی ئابوری ده بیته هۆی ئەوه ی دایک و باوک زیاتر به دابینکردنی بژیوی ژیا نیانه وه سه رقāl ببن و که متر به ره ژینه سه ر ئەوه ی، که له گه ل مندال و ئەندامانی خیزانیان کاته کانیا ن به سه ر به ن و دواندن پو بدات، چونکه کاتیک دایک و باوک ماندون و به رده وام له کارن، تاقه ت و میزاجی ئەوه یان نییه گرینگی به منداله کانیا ن به دن و بیاندوین، ئەمه ش کاریگه ری نه ری نی له سه ر لایه نی ده رونی منداله که و زمانیشی به جیده هی لیت. هه رچه نده نا کرئ بلین ئەو مندالانه ی له و خیزانه ی ئاستی کۆمه لایه تی و ئابوریان له خواره وه یه زمان وه رنا گرن یاخود به شیوه یه کی ره ها کاریگه ری خراپی له سه ر زمانیا ن ده بیّت، به لکو ده کرئ بلین ئەگه ر بیّت و به راوردی ئەو دوو منداله بکه ین، که له ژینگه و خیزانیکی هه ژار له دایکده بیّت، که پیداو یستییه کانی ژیا ن و زمانی بو فه راهم نا کریت جیاوازه له و مندالانه ی له خیزانه ئاست به رزه کان له پووی ئابوری و کۆمه لایه تییه وه، که ژینگه یه کی له بار و پیداو یستییه کانی منداله که فه راهم ده که ن، ده بینین جیاوازییه کی به رچاو هه یه له پووی ده رونی و زمانیا نه وه، چونکه له وه رگرتنی زمان چه ند لایه نی خو رسکی و بو ماوه یی تیدابیت ئەوه نده ش لایه نه کۆمه لایه تییه که

گرینگه بۆ گه‌شه‌کردنی زمان، چونکه مروّف له سروشتی خۆیدا بونه‌وه‌ریکی کۆمه‌لایه‌تییه و بۆ کۆمه‌ل ناتوانیت بژیت و په‌ره به چالاکییه‌کانی بدات.

هه‌ندیک خیزان داخراون و رپّیگه له منداڵه‌کانیان ده‌گرن بۆ تیکه‌لبون له‌گه‌ل که‌سانی ترو رپّیگه‌ی ده‌رچون و دروستکردنی په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل که‌سانی تر لیده‌گرن، که ئه‌مه‌ش کاریگه‌ری خراپی ده‌بیت له‌سه‌ر زمان و ره‌فتاری منداڵه‌که‌و دوا‌جار که‌سیکی گۆشه‌گیرو که‌مدوو دهرده‌چیت، چونکه تیکه‌لبون واته‌ فی‌ربونی دانه‌ی فهره‌هه‌نگی زیاتر له‌وه‌ی که له‌ خیزاندا فی‌ری ده‌بیت، (ئه‌رستۆ) پپ‌یوايه مروّف بونه‌وه‌ریکی کۆمه‌لایه‌تییه، پپ‌یوستی به‌وه هه‌یه له‌گه‌ل کۆمه‌ل و خه‌لکانی تر تیکه‌ل بیت. (کیلانی، ۲۰۲۳) تو‌یژینه‌وه‌کانیش ئاماژه به‌وه‌ده‌که‌ن، که ئه‌و دایک و باوکانه‌ی به‌ ئاراسته‌یه‌ک مامه‌له له‌گه‌ل منداڵه‌کانیان ده‌که‌ن، که نه‌ خۆیان وه‌ک پپ‌یوست ئاخوتن له‌گه‌ل منداڵ ده‌که‌ن و نه‌ بواری ئه‌وه‌یان بۆ ده‌ره‌خسینن، که منداڵه‌کانیان بچنه‌ ده‌روه‌ه و په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی له‌گه‌ل منداڵانی تردا دروست بکه‌ن، کاریگه‌ری خراپی له‌سه‌ر ئه‌و کۆگا زمانیه‌ ده‌بیت، که له‌ مپّشک و ئاوه‌زی منداڵه‌که‌دا هه‌یه، چونکه به‌ستنی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل هاو‌رپّی و هاوته‌مه‌نه‌کانی خۆی زۆر پپ‌یوسته و کاریگه‌ری زۆری له‌سه‌ر ره‌فتار و زمانی منداڵ ده‌بیت، چ بۆ ده‌وله‌مه‌ندکردنی کۆگا زمانیه‌که‌ی مپّشکی منداڵ و چ بۆ فراوانکردنی ئه‌و خه‌زینه‌ مه‌عریفیه، چونکه زمان بۆ مه‌عریفه دروست نابیت. هه‌روه‌ها رپّگرتن له منداڵ بۆ تیکه‌لبون واته‌ دوا‌خستنی کردی فی‌ربونی دانه‌ی فهره‌هه‌نگی و یه‌که‌ی واتایی. منداڵ به‌ تیکه‌لبونی له‌گه‌ل که‌سانی تر فهره‌هه‌نگی مپّشک و وشه‌کانی فراوان ده‌بیت، به‌پپ‌چه‌وانه‌شه‌وه کاریگه‌ری خراپی له‌سه‌ر زمانی منداڵه‌که‌ ده‌بیت و ده‌بیته‌هۆی ئه‌وه‌ی فهره‌هه‌نگی وشه‌سازی مپّشکی منداڵه‌که‌ ده‌وله‌مه‌ند نه‌بیت، که‌واته پپ‌یوسته منداڵ رپّی پپ‌یدریت که تارا‌ده‌یه‌ک هاو‌رپّی کۆلان و قوتا‌بخانه‌ی هه‌بیت، بۆئه‌وه‌ی فی‌ری ژبانی کۆمه‌لایه‌تی و په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی ببیت. دا‌برینی منداڵ له‌م په‌یوه‌ندیه‌ زۆر مه‌ترسیداره، چونکه له‌ ئاکامدا گۆشه‌گیرو لاواز و نا‌کۆمه‌لایه‌تی دهرده‌چیت و که‌سایه‌تییه‌کی پشت به‌ خۆبه‌ستووی لئ به‌ره‌م نایه‌ت، به‌لکو له‌ هه‌مو هه‌لو‌یسته‌کاندا ته‌نها پشت به‌ دایک و باوکی و که‌سه‌ نزیکه‌کانی ده‌به‌ستنی و خۆی خاوه‌نی پای خۆی نابیت، له‌م پوه‌وه کاریگه‌ری ئه‌م دۆخه له‌سه‌ر زمان هه‌ستی پپ‌ده‌کریت و وه‌ک مروّفیکی ئاسایی توانای ده‌رپ‌رین و گوزارشتکردن و قسه‌کردنی نابیت و به‌جۆرێک لاواز و

كهمدوو دهردهكهوئيت، دايك و باوك پيويسته كارامه و شارهزا بن له چۆنيهتى مامهلهكردن لهگهله مندالهكانيان، چونكه مامهلهكردن هونهره و پيويست به شارهزايى دهكات بوئهوهى منداليكى سهركهوتوو بههيزو خاوهن زمانىكى پاراو بو دواروژ دروست بكهن. ههروهه رپيگرتن له مندال بو تيكلبون لهگهله كسانى ترو دهرچونه دهرهوهى مندالهكه، دهبيتههوى نهوهى كه نهو منداله زمانى كوئلان و ناوچهيى و زاراوهى تاييهتى مندالانهو ههرزهكارى فيرنهبييت و دواجار زمانهكهى ههزار دهبييت، چونكه مندال زمانىكى تهواو له دايك و باوك و كهسانى خانهوادهكهى وهرناگرييت، ههر تهمهنيك كومله زاراوه و دهربرپيى تاييهت بهخوى ههيه، كه پيويسته مندال له كهسانى هاوتهمهنى خوى فيريان بييت و بهكاريان بهينييت، بۆنمونه ناوى يارييهكان...هتد، ههروهه فيرى چۆنيهتى ههلسوكهوتكردن و ياريكردنيش دهبييت لهگهله كسانى هاوتهمهنى خوى.

ههروهه لايهنى ئاينى و پيژهى پابهندبون به ئاينهوه كاريگهري راستهوخوى لهسهر خيزان و مندال ههيه، نهه كاريگهرييهش بهگويهرى پيژهى پابهندبونهكهيان بهه لايهنهوه له زماندا رهنگدهداتهوه. دهكرى بلين ئاستى پابهندبون به ئاينى لهنيو خيزاندا رولليكى گهورهى ههيه لهسهر بهكارهينانى وشه و گوزارشته ئاينيهكان لاي خيزان و مندال بهتاييهتى، چونكه مندال لاسايى رهفتارو گوفتارى گهورهكان دهكاتوه بهتاييهتى دايك و باوك، لاسايان دهكاتوهوه وشهكان بهكاردههينى و فيريان دهبييت، كهواته پيژهى پابهندبوني خيزان به ئاينهوه كار له زمان دهكات و تاوهكو پيژهى پابهندبونهكه زياتر بى، نهوا وشهوه دهربرپينهكان زياتر ئاينى دهبن و زياتر لايهنى ئاينيان پيوه ديار دهبييت و به پيچهوانهشهوه.

توندوتيزى ياخود كيشه لهناو خيزاندا بهههمانشيوه كاريگهري لهسهر زمان بارى دهروني مندال بهتاييهتى و خيزان بهگشتى دهبييت، كاريگهرييهكهشى بهشيويهكهى نيگهتيف دهبييت. توندوتيزى (جستهيى، دهرونى) كاريگهري نهرينى لهسهر بارى دهروني مندال ههيه، بارى دهرونييش كاريگهري لهسهر چۆنيهتى بيركردنهوهوه دروستبوني كهسييتى تاك ههيه، زمانيش رهنگدانهوهى بيروباوهرى دهرونييه، بهمشيويه كاريگهري نهرينى لهسهر پرۆسهى فيربون و بهكارهينانى كوملهلايهتى زمان دهبييت و كردهكه (فيربون و بهكارهينانى زمان) بهشيوه سروشتى و ئاساييهكهى خوى بهريوه ناچييت، دهشى زوربلى بيت، دهشى كهمدوو بيت، دهشى درهنگتر فيرى زمان بييت يان زمانگرتنى

هه بێت...هتد. واته کێشه و توندوتیژی خێزانی کار له زمان دهکات و له زمان پهنگدهداتهوه، نهک تهتهها لهسهر زمان بهلکو لهسهر پهفتارو ههلسوکهوتهکانیشی پهنگدهداتهوهو کاریگهری خراپی دهبێت لهسهر زمان و دهبرپههکانی منداڵ، چونکه بهشیویهکی گشتی منداڵ نهو وشه زاراوانه دوباره دهکاتهوه که له چوارهدهورهکهیهوه دهیانبیهستی و وهریاندهگریت، ههروهها منداڵ لاسایی نهو کردارو گوفتاران ههکاتهوه، که لهپیش چاوی نهجام دراون، بۆیه فیربونی جنیودان و قسهی ناشیرین و دوور له ریزو نهدهبی کۆمهلایهتی زیاتر لای نهو منداڵانه بهدیدهکریت، که له ژیر کاریگهری بارودۆخی ناههمواری ژینگهی خێزانیان زیان بهسهردهبهن، واته کێشه و توندوتیژی لهناو خێزان بهشیویهکی خراپ کار له پهفتارو ههلسوکهوتی منداڵ دهکات و له قسهو گوفتارهکانیدا پهنگدهداتهوه، زۆرجار کهسیکی لاسارو لادهر دهردهچیت، چونکه له ژینگهیهکی توندوتیژی خێزانی و کۆمهلایهتی پهروهرده بووه و بهرکهوتنی لهگهڵ توندوتیژی زمانی و جهستهیی و دهرونی...هتد ههیهوه.

ههروهه يه کيکي تر له لیکه وته کانی کيشه و توندوتیژی خیزانی بریتیه له وهی توندوتیژی و بونی کيشه و ناکوکی له خیزاندا فاکته ریکی گرینگه بۆ دروستکردنی شهرم و زمان ته ته له کردن و دلپراوکی و... هتد، ئەمانهش کار له ئاخاوتنی منداڵ دهکهن و زمانی منداڵه که هه له ی زۆرتري تېده که ویت. ههروهه ئه و منداڵانه ی له ژینگه یه کی ئارام ناژین و له پرووی سۆزداریه وه گرینگیان پینادریت و هه میشه پوبه پرووی شهر و ناخۆشی ده بنه وه ئه وراسته وخۆ کاریگه ری له سهر دهرون و زمانیشی ده بیّت. لیکۆلینه وه کان ئه وه یان سه لماندوو، که ئه و منداڵانه ی له ژینگه یی پر کيشه و توندوتیژ و که می هه ست و سۆز گه و رده بن زیاتر توشی درهنگ وه رگرتی زمان و کيشه کانی زمان ده بن، ههروهه ده رکه وتوو ه گه شه کردنی زمانی ئه و منداڵانه له هه مو لایه نه کانیه وه خاوتره به به راورد به و منداڵانه ی، که له ژینگه ی ئارام و پر له سۆز و هه ست و هاندانی که سانی تر گه و رده بن. (احمد السید، ۱۹۸۸: ۴۴) چونکه ژینگه و چواره ده وری منداڵ راسته وخۆ کاریگه ری له سهر لایه نی دهرونی منداڵ ده بیّت، ئەم کاریگه رییه ش به شیوه ی ئەرینی و نه رینی ده بیّت، که ئەمه ش دوا جار له ئاخاوتن و زمانی منداڵه که رهنگه داده وه. به کاره یێنانی زمانی زبر له نیوان دایک و باوک له لای منداڵ خرایه، چونکه ئه و منداڵه ئاشنا ده بیّت به کۆمه له وشه ی ناشرین. (ناسر، ۲۰۲۲) که

دوچار ئەمىش دوبارەيان دەكاتەو، زۆر جار بىئەوۋى واتاكەى بزائىت بەكارىاندەھىيىت، بۆيە زۆر گرىنگە ھەندىك دەرپرېنى ناشرىن و جنىو و زمانى زېر لەبەرچاۋى منداڵ بەكارنەھىيىت، چونكە كارىگەرى نىگەتيف و خراپى لەسەر زمانى منداڵكە دەبىت. ھەندىكجار كىشەكان سەردەبەن بۆ جىابونەوۋەى خىزان، كە ئەمەش كارىگەرى خراپى لەسەر دەرون و زمانى منداڵدا دەبىت، بەو پىيەى لە جىابونەوۋەى خىزاندا يەكەم قوربانى برىتييە لە منداڵ. ھەلۋەشاندىنەوۋەى خىزان كارىگەرى لەسەر پەرۋەردە و لايەنى دەرۋونى و ژيانى منداڵ ھەيە. (حسىن، ۲۰۲۴) كە ئەمەش دوچار كارىگەرى خراپى لەسەر تىكرى ژيانى منداڵ و زمانىشى دەبىتەو، لەرۋوى دەرۋونىشەوۋەى كارىگەرى خراپى لەسەر دەبىت، كە ھەندىكجار ئەو منداڵانەى دەبنە قوربانى ئەم بابەتە منداڵى لاسار و لادەر دەرەچن و لەرۋوى زمانىشەوۋەى دەرپرېنى ناپەسەند و ناشرىن و جنىو بەكاردەھىنن، ياخود دەكرى بىن بە منداڵكى شەرم و گوڭشەگىر و كەمدوو.

ھەرۋەھا دياردەى كۆچكردنى خىزان بەھەمانشپۆھ كار لە زمان دەكات، كۆچكردن واتە گواستەنەوۋە لە ناوچەو كەلتورىكەوۋە بۆ كەلتورو ناوچەيەكى ترو تىكەلەو بون بە كەلتورو زمانىكى جىاواز يان ھەندىكجار شپۆھزارىكى جىاواز كە ئەمانە كارىگەريان لەسەر زمان دەبىت. كۆچكردنى خىزان لەناوچەيەكەوۋە بۆ ناوچەيەكى تر بىگومان كارىگەرى لەسەر زمان ھەيە، چونكە گۆرپىنى شوپىن واتە تىكەلەون بە كەلتور و زمان و شپۆھزمانى نو، كە پىشتەر منداڵكە ھىچ شارەزايىيەكى لەسەر نەبوو، بۆنمۇنە ھاتوچۆكردنى خىزانە كوردەكان لە دەرەوۋەى ولاتەوۋە بۆ كوردستان و بە پىچەوانەشەوۋەى كارىگەرى لەسەر ھەلسوكەوت و پەرۋەردەو زمانى منداڵكە جىدەھىلەت، چونكە كەلتورى ولاتان جىاوازن لە يەكترو مرۆڤ توشى سەرلەشپوان دەكات، ھەربۆيە زۆر پىويستە لەسەر خىزان كە گرىنگى بە فېركردنى زمانى دايك و زمانى بىگانە بۆ منداڵكە بدات و فەرامۆشى نەكات، چونكە گونجان و راھاتن لە شوپىنەكەوۋە بۆ شوپىنەكى تر پىويستى بەكات و ماوۋەيەكى زۆر دەبىت. واتە كۆچكردن بەگشتى كار لە زمان دەكات و ئەو كەلتورو زمانە نوپىيەى كە مرۆڤ تىكەلەى دەبىت لە ھەلسوكەوت و زمانىدا پەنگەداتەوۋە لەوانەيە ھەندىكجار ئەم كارىگەرىيە بەشپۆزىكى خراپ بىت و زمانەكەى خۆى لاوازىيەت و پىرپىت لەوشەى بىگانە، بەلام دەكرى كۆچكردن بىيئەھۆى ئەوۋەى، كە شارەزايى زمان و فەرھەنگى منداڵ زىاد بكات. ھەرچەندە دەشى لەسەرەتادا كارىگەرى نەرىنى و

ده‌رونی و کۆمه‌لایه‌تی هه‌بیّت، به‌لام له کۆتایدا سودی ده‌بیّت، واته‌ مرۆف به‌هۆی کۆچکردنه‌وه تیکه‌ل به‌ که‌لتورو زمانیکێ تازه‌ ده‌بیّت و دواچار ئهم که‌لتور و زمانه‌ ده‌بنه‌هۆی ده‌وله‌مه‌ندکردنی فهره‌هنگی زمان و فیروبونی کۆمه‌لیک ده‌ربهرین و وشه‌ی تازه، ئه‌مانه‌ پیکه‌وه ده‌بنه‌هۆی فراوانبونی زمان و زمانه‌که‌ی پێ ده‌وله‌مه‌ند ده‌بیّت، به‌مه‌رجیک به‌شپوهیه‌کئی گونجاو و دروست مامه‌له‌ی له‌گه‌ڵدا بکریّت.

یه‌کیکی تر له‌و لایه‌نانه‌ی کاریگه‌ری له‌سه‌ر زمانی منداڵ ده‌بیّت بریتییه‌ له‌ شیواز(نمط)ی ژبانی خیزان. لیکۆلینه‌وه‌کان ئه‌وه‌ دهرده‌خه‌ن، که‌ شیوازی ژبانی خیزان کاریگه‌ری راسته‌وخۆی له‌سه‌ر زمانی منداڵ ده‌بیّت، به‌جۆریک ئه‌و خیزانانه‌ی په‌یوه‌ندی له‌نیوان ئه‌ندامه‌کانی به‌هیزه‌ و گفتوگۆ له‌نیوانیاندا ئه‌نجامده‌دریّت گه‌شه‌کردنی زمان تێیاندا چالاکتره‌ به‌ به‌راورد به‌و خیزانانه‌ی که‌ له‌ناو خۆیاندا داخراو(وشک)ن و گفتوگۆ و ئاخوتن که‌متر ئه‌نجامده‌دریّت، چونکه‌ زمان په‌یوه‌ندی راسته‌وخۆی به‌ کارتیکه‌ره‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌که‌نه‌وه‌ هه‌یه‌، به‌ویشیه‌ی منداڵ له‌ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌رده‌وامدایه‌ له‌گه‌ڵ چوارده‌وره‌که‌ی و هه‌میشه‌ هه‌ز به‌ قسه‌کردن و پرسیارکردن و ئاخوتن ده‌کات له‌گه‌ڵیان.(آمال، ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۲۲). ئه‌مه‌ ده‌بیّته‌هۆی ئه‌وه‌ی فهره‌هنگی میسکی منداڵ داخراو بیّت و له‌رووی ده‌رونییه‌وه‌ ئاماده‌یی فیروبون و ئاخوتنی له‌گه‌ڵ چوارده‌وره‌که‌ی که‌متر ده‌بیّت.

هه‌ندیک خیزان منداڵ پشتگوێ ده‌خه‌ن چ له‌رووی ئاخوتنه‌وه‌ چ له‌رووی ده‌رونی و کۆمه‌لایه‌تیه‌وه‌، که‌ ئه‌مه‌ کاریگه‌ری له‌سه‌ر که‌سایه‌تی و زمانی منداڵ ده‌بیّت و په‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیّت له‌ هه‌لسوکه‌وت و شیوازی قسه‌کردنی، واته‌ پشتگوێخستنی منداڵ له‌ لایهن خیزانه‌وه‌ ده‌بیّته‌هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌و منداڵه‌ له‌رووی که‌سیتیه‌وه‌ که‌سیکی شه‌رم و که‌مدوو بیّت و که‌سیک ده‌ربچیت که‌ هه‌میشه‌ هه‌ست به‌ ترس و خۆ شکانه‌وه‌ ده‌کات، هه‌روه‌ها کار له‌ ئاستی ژیری و تیگه‌یشتنی منداڵه‌که‌ش ده‌کات، واته‌ پشتگوێخستنی منداڵ نه‌ک ته‌نها له‌رووی زمانه‌وه‌، به‌لکو له‌ لایه‌نی که‌سیتیه‌وه‌ کاریگه‌ری خراپ له‌سه‌ر تاك به‌جیده‌ییلی. ئه‌و منداڵانه‌ی زۆرتین قسه‌یان له‌گه‌ڵدا ده‌کریّت زووتر زمان وهرده‌گرن به‌واتایه‌کی تر له‌کاتی ئاسایی خۆیاندا زمان وهرده‌گرن، به‌ به‌راورد به‌وانه‌ی فهرامۆش ده‌کریّن و نالاویندريّن.(عه‌بدوله‌هاب، ۲۰۱۵: ۱۲۲) ده‌کریّ بلیین پشتگوێخستنی منداڵ له‌ لایهن خیزانه‌وه‌ نه‌ک ته‌نها له‌رووی زمانه‌وه‌، به‌لکو له‌رووی ده‌رونییه‌وه‌ زیانی گه‌وره‌ به‌

مندال دهگه یه نیت، چونکه زمان خوی له خویدا دیارده یه کی دهرونییه. (حه سه ن، ۲۰۲۰: ۲۶) زمانی مندال پیویستی به هاوکاری دایک و باوک هه یه له وه دا که قسه ی له گه لدا بکه ن، چیرۆکی بۆ بگێرنه وه پرسپاری لیبکه ن و وه لایمی پرسپاره کانی بدریته وه... هتد، ههروه ها به پیتی پیویست قسه ی له گه لدا بکه ن و په چاوی ته مه ن و توانای تیگه یشتنی بکه ن، ئه گهر ئه م بنه مایه به هه ند نه گیراو فه رامۆش کرا، ئه وا بگومان مندال وه ک پیویست زمانی ره وان نابیت و توانای دهر برپن و دروستکردنی وشه کانی نابیت و جیاواز ده بیت له گه ل ئه و منداله ی، که گرینگی ته واوی پیدراوه و له سه ر رېبازیکی دروست پهروه رده کراوه، مندال به هوی خیزانه وه زمانی دایک فیرده بیت جا ئه گهر خیزانه که ی فه رامۆشیان کردو گرینگیان پینه دا، ئه وا له پاشه پوژدا له که سایه تی و هه لسوکه وت و شیوازی قسه کردنیدا ره نگه داته وه. واته فه رامۆشکردن و پشتگو یخستنی مندال له لایهن خیزانه وه کاریگه ری خراپی له سه ر مندال ده بیت و زورجار ئه و منداله که سیکی نا کۆمه لایه تی و که مدوو دهرده چیت، که دوا جار له زمان و هه لسوکه وتیدا ره نگداته وه، جا ئه گهر پشتگو یخستنه که له پرووی ئاخاوتنه وه بیت، واتا که م قسه ی له گه لدا بکریت ئه و کاته مانای ئه وه یه ژینگه ی زمانی منداله که وه کو پیویست نابیت و فیروبون و وه رگرتنی زمان لای ئاسایی نابیت، کاتیک مندال له پرووی ئاخاوتنه وه پشتگو ی ده خریت و گرینگی پینادریت، ئه وا زمانه که ی لاواز و وه کو پیویست نابیت، وه رگرتنی زمانیشی ئاسایی نابیت. جوړیکی تری پشتگو یخستن، که له ناو خیزاندا به دیده کریت پشتگو یخستنی دهرونی و کۆمه لایه تییه، گهر پشتگو یخستنه که دهرونی و کۆمه لایه تی بیت، ئه وا دیسان کاریگه ری نه رینی له پرووی دهرونییه وه له سه ر مندال دروست ده کات و ده شی پڕۆسه ی فیروبونی زمانی دوا بکه ویت. ئه گهر مندال پوژانه راسته وخۆ و به به رده وامی قسه ی له گه لدا نه کریت و پشتگو ی بخریت، ئه وا هه ست به ته نهایی و دوره په ریزی ده کات و قسه ناکات و زمانی به کارناهی نیت، له ئه نجامدا وه لآمدانه وه ی بۆ وه رگرتنی زمان دوا ده که ویت و وه ک مندال یکی ئاسایی نابیت. (عه بدلوله هاب، ۲۰۱۵: ۱۲۳) واته پشتگو یخستن جگه له لایه نی دهرونی کاریگه ری له سه ر وه رگرتنی زمانیش هه یه، چونکه لایه نی دهرونی کار له زمان ده کات و زمان په یوه ندی راسته وخۆی به لایه نی دهرونییه وه هه یه به جوړیک ئه و که سانه ی له خیزاندا گرینگیان پیده دریت زیاتر هه سته متمانه به خو بون و تیکه لاوی خه لکی ده بن و ئه مه ش کار له زمان و دهر برپنه کانیان ده کات و ره نگدانه وه ی له سه ریان ده بیت.

له‌ سه‌رده‌می ئه‌م‌پۆشدا نابیت پۆلی ته‌کنه‌لۆجیا و شاشه‌ و ئامپیره‌کانی وه‌کو ته‌له‌فزیۆن و مۆبایل، ئایپاد، تۆره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان... هتد پشنگوێ بخرین، ئاشکرایه‌ که‌ ته‌کنه‌لۆجیا بووه‌ به‌ به‌شیکێ جیا‌نه‌کراوه‌ له‌ ژیا‌نی ته‌واوی خه‌لک، کاریگه‌ری ته‌کنه‌لۆجیا و ئامپیره‌کانی په‌یوه‌ندیکردن له‌سه‌ر تاک و مندا‌ل شتیکی حه‌تمیه‌ و حاشا هه‌له‌نگه‌ره‌، چونکه‌ له‌ ئیستادا به‌کاره‌ینانی ته‌کنه‌لۆجیا بووه‌ به‌ به‌شیک له‌ ژیا‌نی هه‌مو تاکیک و که‌م تا زۆر به‌کاریده‌هین چ بۆ کات به‌سه‌ربردن بیت و چ بۆ پیو‌یستی و پا‌په‌راندنی کاروباری پۆزانه‌یان، پۆزانه‌ به‌شیک له‌ کاته‌کانیان ته‌رخان ده‌که‌ن بۆ ئه‌م بواره‌، که‌ مندا‌لیش لێی به‌ده‌ر نییه‌، هه‌رچه‌نده‌ ئه‌م لایه‌نه‌ ئه‌گه‌ر به‌شیوازیکی زانستی و گونجاو به‌کاربه‌یئریت ده‌کرێ ب‌لێین سو‌دیکی زۆری ده‌بیت بۆ مندا‌ل، چ له‌پرووی هه‌لسوکه‌وت و فیربونه‌وه‌، چ له‌پرووی زمانیه‌یه‌وه‌، ده‌توانریت سو‌دی لێوه‌ربگیریت، بۆ نمونه‌ ته‌له‌فزیۆن که‌ چه‌نده‌ها که‌ناله‌ و به‌رنامه‌ی هه‌مه‌چه‌شنی تێدا‌یه‌، که‌ هه‌ریه‌کیک له‌مانه‌ کاریگه‌ری له‌سه‌ر زمان و هه‌لسوکه‌وتی مندا‌ل هه‌یه‌، چونکه‌ له‌هه‌مانکاتدا هه‌ردوو هه‌ستی ب‌بین و بیستن تێیدا کاراده‌بیت. بیرمان نه‌چیت لێرده‌ا و له‌م سه‌رده‌مه‌دا هه‌ر له‌ناو ماله‌ و خێزاندایه‌ شتیکی هه‌یه‌، که‌ هینده‌ی خێزان کاریگه‌ری له‌سه‌ر مندا‌ل هه‌یه‌، ئه‌ویش (شاشه‌کان)ه‌، وه‌ک شاشه‌ی که‌ناله‌کانی TV و مۆبایل و ئه‌نته‌رنیت، تۆره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان... هتد، ده‌بیت خێزان پلانی هه‌بیت بۆ په‌روه‌رده‌کردنی مندا‌له‌کانی، ئه‌گه‌نا کارتیکه‌ره‌ ده‌ره‌کییه‌کان کاریگه‌رییان زیاتر ده‌بیت و مندا‌له‌که‌ ده‌بیت په‌روه‌رده‌کراوی ئه‌و کارتیکه‌رانه‌.(ئالانی، ۲۰۲۱) بۆیه‌ زۆر گرینگه‌، که‌ دایک و باوک به‌ وریاییه‌وه‌ مامه‌له‌ له‌گه‌ل ئه‌م کارتیکه‌ره‌ ده‌ره‌کییه‌انه‌ بکه‌ن، چونکه‌ ده‌توانین ب‌لێین کاریگه‌رییه‌که‌ی دوو لایه‌نه‌، ده‌کرێ پۆزه‌تیف و باش بیت له‌سه‌ر ده‌رون و زمانی مندا‌ل، به‌ پێچه‌وانه‌شه‌وه‌ ئه‌گه‌ر به‌شیوازیکی دروست و زانستی مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا نه‌کریت، ئه‌وا ب‌یگومان کاریگه‌رییه‌که‌ی به‌شیوه‌ی نێگه‌تیف و خراپ ده‌بیت له‌سه‌ر په‌روه‌رده‌ و زمانی مندا‌له‌که‌. ئه‌گه‌ر به‌شیوازیکی دروست مامه‌له‌ی له‌گه‌لدا بک‌ریت. ده‌کرێ ببیت به‌ یارمه‌تیده‌ر بۆ گه‌شه‌ی زمانی مندا‌ل، بۆ نمونه‌ به‌شیکێ زۆر له‌و مندا‌لانه‌ی زمانی ئینگلیزی یاخود عه‌ره‌بیان باشه‌ له‌ پێگه‌ی مۆبایل، ئایپاد، سه‌یرکردنی به‌رنامه‌ی فیرکاری(برامج‌التعلیمی) له‌ ته‌له‌فزیۆنه‌وه‌ بووه‌، به‌به‌کاره‌ینانی وی‌نه‌ی جو‌لو و ئه‌نیمه‌یشن، قیدیوی فیرکاری... هتد، که‌ به‌ زمانی خواستراو سه‌یری ده‌که‌ن و وشه‌ و ده‌رپرینه‌کانی لێوه‌ فیرده‌بن، هه‌رچه‌نده‌ به‌شیک له‌و مندا‌لانه‌ ئه‌و

كاتهى فيربونى زمانى ئىنگىلىزى ياخود عهرهبييان باشه لهسهر حيسابى زمانى كوردىيهكه يانه و زمانى كوردىيان لاوازه، بۆيه زۆر گرینگه دايك و باوك ياخود ئه و كهسانهى سه ربه رشتى مندا ل دهكهن به شيويهه كى گونجاو و زانستىيانه مامه له له گه ل ئه و ئامپراندها بكهن و بتوانن هاوسه نكييه ك له نيوان زمانى خوى و ئه و زمانه رابگرپت، كه فيرى ده پپت.

ئه نجام

۱. مندا ل كاتي ك له دايكده پپت هي چ زمانيك نازاني ت، دواتر زمانى خيزان و ئه و ده ور به ره وهرده گرپت، كه تييدا ده ئى، بۆيه به شيويهه كى ئاسا بى كارتىكه ره دهره كىيه كان كاريگه رىيان له سهر زمانى مندا ل ده پپت، هه روه ها نابپت كاريگه رى لايه نى كۆمه لايه تى و ده رونى فه رامۆش بكرپت له وه رگرتنى زماندا .

۲. خيزان يه كه به كى كۆمه لايه تىيه، راسته وخۆ كاريگه رى له سهر پرۆسه ي وه رگرتنى زمان هه به له مندا لدا، ئه م كاريگه رىيه ش هه نديكجار پۆزه تيف و هه نديكجار نيگه تيف ده پپت.

۳. هه ريه كي ك له لايه نه كانى (ئابورى و كۆمه لايه تى، ره گه ز، كيشه و ناكو كى خيزان، كۆچكردن، ئاستى پرۆشنيبرى...هتد) كاريگه رىيان له سهر زمانى مندا ل هه به، چ به لايه نى ئه رپنى و چ به لايه نى نه رپنى.

۴. ته كنه لۆجيا و ئامپر و شاشه كان به هه مان شيوه كاريگه رىيان له سهر زمانى مندا ل هه به، به جو رپك ده كرئ يارمه تيده رپپت له فراوانبونى زهين و زمانى مندا ل، به لام ئه گه ر به شيويهه كى نادروست به كارهيئرا و به شيوازيكى زانستى مامه له ي له گه لدا نه كرا، ئه وا به پيچه وانوهه كاريگه رى خراپى له سهر ده رون و زمانى مندا ل ده پپت.

سه رچاوه كان:

به زمانى كوردى

حه سه ن، غازى (۲۰۲۰)، زمانه وانىي دهر ونى و شيكر دنه وهى رۆمانى (كوپره ي چاوساغ) ي سابير رشيد، چاپى يه كه م.

خليل، مه عن (۲۰۰۷)، كۆمه لئاسى خيژان، و: ئارام ئه مين جه لال، چاپخانه ي خانى، چاپى يه كه م.
خۆشناو، نهريمان (۲۰۱۶)، زمانه وانىي كاره كى، به رگى يه كه م، چاپخانه ي هيقي، چاپى يه كه م، ههولير.
خۆشناو، نهريمان عه بدوللا (۲۰۱۶)، تيؤر و پييازه كانى زمان، چاپخانه ي رۆژه لات، چاپى يه كه م، ههولير.
شه مس، هيمن عبدالحميد (۲۰۰۶)، شيوازو دهر برين له بۆنه كۆمه لايه تيه كاندا، نامه ي ماسته ر، كۆليژى زمان، زانكوى كۆيه.

عارف، ئه قين سامى (۲۰۱۱)، كارىگه رى بارى دهر ونى له سه ر زمانى قسه كردن، نامه ي ماسته ر، كۆليژى زمان، زانكوى سه لاحه ددين، ههولير

عبدالله، كنير (۲۰۰۷)، توندوتيژى وه زيفى دژى ژنان له فهرمانگه حكوميه كاندا، ده زگاي چاپ و په خشى سه رده م، چاپى يه كه م، سليمانى.

على و حه مه ئه مين، به كر عمر و شيركۆ (۲۰۰۷)، زارو شيوه زار، چاپخانه ي چوارچرا، چاپى دووهم، سليمانى.
عه بدلوله هاب، عه دنان عه بدوللا (۲۰۱۵)، وه رگرتنى زمان لاي مندال، نامه ي ماسته ر، فاكه لتي زانسته مروفايه تيهه كان/سكولى زمان، زانكوى سليمانى.

فتاح، محمد معروف (۲۰۱۰)، ليكۆلينه وه زمانه وانيه كان، كۆكر دنه وه: شيروان حسين خۆشناو و شيروان ميرزا قادر، چاپخانه ي رۆژه لات، چاپى يه كه م، ههولير.

القصير و احمد، مليحه عونى و صبيح عبدالمنعم (۲۰۰۲)، سؤسيؤلۆزي ي خيژان، و: صابر به كر بۆكانى، چاپخانه ي داناز، چاپى يه كه م.

قهره چه تانى، كه ريم شه ريف (۲۰۰۲)، سايكۆلۆزي ي زمانى مندال، چاپخانه ي وه زارته ي په روه رده، چاپى يه كه م، ههولير.

قهره چه تانى، كه ريم شه ريف (۲۰۱۵)، سايكۆلۆزي ي زمانى مندال، چاپخانه ي پيره ميژد، چاپى دووهم، سليمانى.
كه مرئ و ئه وانى تر (۲۰۰۷)، بيژنارد، زمان، و: كاميل قهره داغى، به رپوه به رايه تى خانه ي وه رگيژان، چاپى يه كه م، سليمانى.

كلهور، نه وزاد (۲۰۱۰)، گه شه كردنى مندال، چاپخانه ي خانى، چاپى يه كه م، دهۆك.

موحسنی، منوچهر (۲۰۰۵) کۆمه لئاسی گشتی، و: موسلح ئیروانی، به رگی یه کهم ، چاپخانه ی وهزاره تی پهروه رده، چاپی یه کهم، ههولیر.

موشیر دزه بی، عبدالواحد (۲۰۱۴)، زمانه وانایی دهرونی، ناوه ندی ئاویر بۆ چاپ و بلاوکردنه وه، چاپی یه کهم، ههولیر.

ناوخۆش و خۆشناو، سه لام و نه ریمان (۲۰۱۰)، زمانه وانایی، به رگه کانی (چواره م، پینجه م، شه شه م، هه وته م)، چاپخانه ی مناره، چاپی یه کهم، ههولیر.

هه ورامی، همه که ریم (۲۰۰۵)، ئه ده بی مندالانی کورد، به رگی یه کهم، ههولیر.

به زمانی عه ره بی

احمد السید، محمود (۱۹۸۸)، اللغة..تدریساً واکتساباً، دار الفیصل الثقافیه، الریاض.

آمال، بن علال (۲۰۱۵-۲۰۱۶)، اکتساب اللغة عند الطفل المراحل والنظریات من (۰ الى ۶) سنوات، رساله ماجستیر، کلیه الآداب واللغات، جامعه ابی بکر بلقاید، الجزائر.

بلعید، صالح (۲۰۰۰)، دروس فی اللسانیات التطبيقیه، دار هوجه للطباعه والنشر، الجزائر.

خاین، محمد (۲۰۱۶-۲۰۱۷)، محاضرات فی اللسانیات التطبيقیه، المركز الجامعی احمد زبانه، غلیزان.

الراجحی، عبده (۱۹۹۵)، علم اللغة التطبيقی و تعلیم العربیه، دار المعرفه الجامعیه، اسکندریه.

زکریا، میخال (۱۹۹۳)، قضایه السنیة تطبیقیة، دار العلم للمالیین، الطبعة الاولى، بیروت.

طلیمات، غازی مختار (۱۹۹۷)، فی علم اللغة، دار طلاس، دمشق.

عبدالجلیل، منی شرف (۲۰۲۲)، الاسرة اهمیه و خصائص، الاسکندریه.

العصیلی، عبدالعزیز بن ابراهیم (۲۰۰۶)، علم اللغة النفسی، مکتبه الملك فهد الوطنیه اثناء للنشر، الطبعة الاولى، الریاض.

علی، محمد محمد یوسف (۲۰۰۴)، مدخل الى اللسانیات، دار الكتاب الجدید المتحدہ، الطبعة الاولى، بنغازی.

هدسون (۱۹۹۰)، علم اللغة الاجتماعی، ترجم: د.محمود عیاد، الناشر عالم الكتب، الطبعة الثانية، القاهرة.

الهوارنة، معمر نواف (۲۰۱۰)، اکتساب اللغة عند الأطفال، الهيئة العامة السورية للكتاب، دمشق.

نعیمه، غازی (۲۰۱۱)، مراحل اکتساب اللغة عند الطفل، مجلة الممارسات اللغویه (العدد السادس)، دار المنضومة.

به‌ زمانی ئینگلیزی

Betti, Mohammed Jasim (2021), Applied Linguistics, Thi-Qar.

سایتی ئه‌لیکترونی

محمد احمد کیلانی، 6 اپریل 2023 <https://mustabsher.com/man-is-a-social-being>
د. ابراهیم طلبه سلکها، 2017 <http://www.philopress.net/2017/03/chomsky.html>
عه‌زیز ئالانی، 10.11.2021 <https://www.pukmedia.com/KS/Details/179503>
د. محمد ناسر، 10.10.2022 <https://knwe.org/KU/Details/4037>
نه‌سیبه حسین، 15 may 2024 <https://iinhaagency.com/so/zhyan/gh-42927>

The Role and Impact of Family on Children's Language Acquisition Process

Asst. Lect. Mariwan Asaad Samad

Department of Kurdish language, Faculty of Education, Koya University, Koya, Kurdistan Region, Iraq.

Mariwan.asad@koyauniversity.org

Keywords: Language acquisition, Family, Role, Gender, Technology.

Abstract

Language by itself is a complex phenomenon the process and the way it is received too, Researchers are always trying to find out the way and how language is received by children and the factors that affect the way the process is conducted. There are a number of theories and approaches that have been put forward in this regard, each of which has a factual aspect, but it has not achieved its goal in a complete and accurate way, and at the same time it is not without flaws and criticisms. It is clear that the family is the first school from which a person learns a large part of his/her behaviors, including language, since language is a human's behavior and the family is the environment in which the child receives behavior and language, so it is normal for each aspect of the family to have an impact on the child's psyche and language

which sometimes has a positive effect and helps the development of the child's language and sometimes it is badly and negative.

This study attempted to examine the role and influence of the family on the language acquisition process in children, both positive and negative sides.

دور و تأثیر الاسرة على عملية اكتساب اللغة عند الأطفال

ملخص:

اللغة بطبيعتها هي ظاهرة معقدة، وطريقة اكتسابها ايضا، لذا يحاول الباحثون دائما معرفة طريقة وكيفية اكتساب اللغة عند الأطفال وتحدد العوامل التي تؤثر على طريقة سير العملية من الطفولة لحين ماتكبر. من هذا الناحية هناك عدد من النظريات التي تم طرحها في هذا الشأن لتستند إلى الحقيقة، ولا تخلو من النواقص والانتقادات. من الواضح أن الأسرة هي المدرسة الأولى التي يتعلم منها الإنسان جزءا كبيرا من سلوكياته بما في ذلك اللغة، حيث ان اللغة هي ظاهرة او سلوك إنساني، والأسرة هي البيئة التي يتلقى فيها الطفل السلوك واللغة، لذلك عادة ما يكون لكل جانب من جوانب الأسرة تأثير على نفسية الطفل ولغته بطريقة ما، مما يكون له أحيانا تأثير إيجابي ويساعد على تنمية لغة الطفل وتقدمها، وأحيانا تكون سلبية وسيئة. هدفت هذه الدراسة إلى دراسة دور الأسرة و تأثيرها على عملية اكتساب الطفل للغة، سواء كانت إيجابية أو سلبية.